

Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse i Akershus

Innhold

Innhold	3
Forord	5
Del 1	6
Akershus – landskap og kulturhistorie	7
Del 2	14
Omtale av de enkelte landskapene	15
1. Skrukkelia	15
2. Fra Tingvoll til Eidsvoll Verk langs Andelva	19
3. Kringler – Hovin	23
4. Vormadalen	28
5. Nestangen	32
6. Frogner kirkested	36
7. Sørumsletta	40
8. Bingsfoss i Glomma – Nordre Øyeren	44
9. Skulerud og Skulerudsjøen	48
10. Tanumplatået og Hornimarka	52
11. Semsvannet	56
12. Gamle Mossevei langs Gjersjøen	60
13. Spro – Svestad	64
14. Kirkebygda	68
15. Heer – Froen – Nordby	72
16. Kråkstad kirkested	76

Riksantikvaren 2021

ISBN / 978-82-7574-132-3 (PDF)

Stikkord / kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse,
KULA-områder Akershus, landskap, kulturmiljø

Riksantikvaren

Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo

Besøksadresse / Dronningens gate 13

Tlf. / 22 94 04 00

Faks / 22 94 04 04

E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no

Design: fetetyper.no

Layout: 07 Media – 07.no

Forsidefoto: Nes kirkeruin fra middelalderen på Nestangen
i elvemøtet mellom Vormo og Glomma. Foto: Dronegutta

Tangen er en av mange husmannsplasser rundt Semsvannet. Foto: Sissel Riibe, Viken fylkeskommune

Forord

Landskapet er som en levende historiebok. Det forteller om hvordan mennesker har levd og brukt landskapet og om endringer gjennom tidene fram til i dag. Sporene etter mennesker finnes overalt i landskapet – i det åpne jordbrukslandskapet, i skog og mark, på fjellet og i byer og tettsteder.

Landskapet har alltid vært i endring, men nå skjer forandringene raskere enn noen gang. Da er det større fare for at viktige landskapsverdier går tapt. Utfordringen er å forvalte landskapet på en måte hvor vi ivaretar viktige verdier samtidig som vi videreutvikler det i et langsiktig perspektiv.

For å bidra til å ivareta nasjonalt viktige landskap utarbeider Riksantikvaren et landsomfattende register – Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse (KULA). Dette er et oppdrag fra Klima- og miljødepartementet og blir gjennomført i nært samarbeid med regional kulturminneforvaltning og med involvering av kommunene.

Kommunen er gjennom sin arealplanlegging den viktigste forvalteren av landskap. Når de kulturhistoriske verdiene i landskapet skal ivaretas på en best mulig måte, er samarbeid mellom kommunene og regional kulturminneforvaltning viktig.

KULA er et kunnskapsgrunnlag for planlegging, og innebærer ikke et formelt vern eller fredning. Med KULA-registeret ønsker kulturmiljøforvaltningen tidlig og tydelig å si ifra om hvilke landskap som har nasjonale interesser, og med dette å bidra til en mer forutsigbar arealforvaltning.

Rapporten omfatter de 16 landskapene i Akershus (del av Viken fylkeskommune) som skal inngå i KULA-registeret. Et forslag ble sendt på høring i 2020. I det endelige utvalget er avgrensingen endret for noen av områdene, og det er gjort noen endringer i teksten. Rapporten starter med en innledning om landskap og kulturhistorie i Akershus. Dette gir en bakgrunn for omtalen av de enkelte landskapene og setter dem inn i en regional sammenheng. Deretter presenteres hvert område med kart og beskrivelse, landskapskarakter og begrunnelse for hvorfor dette landskapet har nasjonal interesse. Omtale av områdets sårbarhet og råd om forvaltning gis til slutt. Rapporten er utarbeidet av Riksantikvaren med utgangspunkt i et utkast skrevet av Akershus/Viken fylkeskommune.

Rapporten er tilgjengelig på Riksantikvarens nettside www.ra.no. Landskapene blir også lagt inn i Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden <https://askeladden.ra.no> og i Kulturminnesøk www.kulturminnesok.no/

Hanna Geiran

Hanna Geiran
riksantikvar

Del 1

Akershus – landskap og kulturhistorie

Akershus var et av landets minste fylker, med et samlet areal på 4 918 km², og etter Oslo det mest folkerike. Det inngår fra 2020 i det nye fylket Viken. Akershus omkranser landets hovedstad på tre sider, og har navn etter Akershus festning i Oslo. Geografisk kan fylket deles i tre: Asker og Bærum vest for Oslo, Follo på østsiden av Oslofjorden og Romerike nord og øst for Oslo.

LANDSKAP OG NATURGRUNNLAG

Landskapet i Akershus er variert. Det er store kontraster mellom kystlandskapet i indre Oslofjord, de rike jordbruksbygdene og store skogsområdene i innlandet, og i tillegg de tett bebygde områdene med byer, tettsteder og forstadsbebyggelse.

I øst er det et småkupert, skogkledd grunnfjellslandskap med flatere, lavereliggende partier med marine løsmasser innimellom. I de vestre delene som tilhører Oslofeltet, finner vi kambrosilurisk skifer og kalkstein i lavereliggende områder i Asker og Bærum og på øyene innerst i Oslofjorden. Kambrosilurland-

skapet er preget av lange rygger og forsenkninger i terrenget. Høyere liggende områder består av store, kuperte skogtrakter med berggrunn av vulkansk opprinnelse i nord og nordvest, og med et karakteristisk platålandskap.

De topografiske hovedformene i landskapet er dannet av nord-sørgående forkastninger. Mjøsa, Vormå, Øyeren og Glommas dal, Bunnefjorden og Oslofjorden ligger i de mest markerte forkastningene. Glomma, Norges lengste elv, renner gjennom østre del av fylket. Ved innløpet til Akershus største innsjø, Øyeren, danner Glomma Nord-Europas største innlandsdelta i Nordre Øyeren.

Den siste istiden formet landskapet i stor grad. For 12 000 år siden var det meste av Akershus fremdeles dekket av is. Der isens tilbaketrekking gjorde et stopp, ble det dannet israndavsetninger – endemorener – langs iskanten. Moreneryggene er særlig karakteristiske for de sentrale follobygdene med Ski-Ås-trinnet som det mest markante høydedraget. Vi finner flere trinn med israndavsetninger nordover på Romerike,

Ravine innenfor området Øya – Nordre Eik i Nannestad. Foto: Sissel Riibe, Viken fylkeskommune

med Minnesund-trinnet som det siste i issmeltingen på Østlandet. Den øvre marine grense i Akershus, det som var det høyeste havnivået, er i dag ved omkring 220 moh. De største sand- og grusavsetningene i Akershus finnes på Øvre Romerike, med Garder-moen-Hauer seter som den mest kjente.

Sør i Akershus finner vi strandvoller og skjellbanker langt inn i landet som forteller om et høyere havnivå. Fjordene ble tømt og tidligere havbunn ble til slette-land, før vannet skar seg ned gjennom leirjorda og dannet V-daler eller raviner. Dette er et typisk trekk ved romerikslandskapet og søndre del av Follo. I dag er det fremdeles et viktig naturlig skille i landskapet der den tidligere kystlinjen gikk. Den markerer ofte overgangen mellom dyrket mark og skog. Leire avsatt på havbunnen gir grunnlaget for mye av jordbruket i fylket. Særlig på Romerike finnes store sammenhengende leirjordsområder.

MENNESKER I ELDRE TID – SPOR I JORD

De eldste spor etter mennesker i Akershus finner vi på Durud i Enebakk, på Toåsen på Nesodden og ved Stunner i Ski hvor det bodde mennesker for omkring 11 000 år siden. I Oslofjordområdet vokser befolkningen fra omkring 8000 f.Kr., og antallet kjente boplasser fra tidsrommet 8250–3800 f.Kr. er stort.

Den mest kjente steinalderboplassen i Akershus er Nøstvet-boplassen i Ås, hvor det er funnet mer enn 300 steinøkser fra eldre steinalder. Boplassene er konsentrert til kystlinjen, og de aller fleste ligger opp til datidens strandlinje, men det er også spor etter steinaldermenneskene i innlandet, blant annet ved Andelva og ved Hurdalsjøen. Den kraftige landhevingen i Akershus gjorde at boplassene ble flyttet nedover i terrenget etter hvert som havet trakk seg tilbake og derfor er de gjerne små og kun benyttet i et kort tidsrom.

I yngre steinalder var fangst fortsatt livsgrunnlaget for de fleste. Samtidig ble jordbruket introdusert, først i form av begrenset husdyrhold og noe senere med kornproduksjon. Det varme klimaet og moreneryggen med lettdyrka jordarter ga gunstige forhold for det aller første jordbruket. I Akershus var det ikke omfattende dyrking av korn før helt mot slutten av yngre steinalder.

Allerede i steinalderen var det utstrakt byttehandel med flint mellom Sør-Skandinavia og Norge. Handelsnettverket banet vei for utveksling av kunnskap og ideer, som senere preget bronsealderen. Kobbergjenstander fra Vest-Europa, som økser og dolker, nådde fram til Sør-Skandinavia og Norge. Disse ble kopiert lokalt i flotte flint- og bergartsversjoner, som vi også finner i Akershus. Det er også bevart helleristninger og gravrøys fra bronsealderen i fylket. Gravrøysene ble som regel plassert godt synlig i terrenget, gjerne med vid utsikt over vann og veifar.

I løpet av bronsealderen ble flere gårder etablert og mange begynte med jordbruk i tillegg til jakt og fiske. Dette ga økt behov for å markere eierskap til landområder. Det vokste fram en overklasse i de rikeste jordbruksområdene, som kontrollerte tilgangen til bronse og som brukte den til å legitimere sin makt som verdslige og åndelige ledere. Dette skapte større sosiale forskjeller i samfunnet. Gravrøysene fra bronsealder med rikt innhold har vært med på å markere sosial status. Gode eksempler på dette er den store gravrøysa på gården Ørebæk i Vestby hvor det ble funnet en miniatyrdolk i bronse, og bronsealderrøysen på gården Jong Østre i Bærum hvor det ble funnet blant annet en rakekniv i bronse.

I løpet av bronsealderen og tidlig jernalder fikk gårdene den utformingen vi kjenner i dag, med inndeling i innmark og utmark. Langhusene ble bredere og lengre, med bolig i en ende og fjøs i den andre, noe vi også finner spor av i Akershus. I løpet av jernalderen ble de stadig større og fikk flere rom med spesialfunksjoner.

I motsetning til bronse var jernet tilgjengelig for alle, og første del av jernalderen var preget av sosial utjevning. Det er få kjente spor etter større produksjonsanlegg for jern i Akershus, men de mange kullgropene, spesielt nord i fylket, forteller om utnyttelse av malmforekomster og lokal jernproduksjon. Produksjonen av klebersteingjenstander økte også utover jernalderen. I Akershus er det funnet flere kleberbrudd som i vikingtiden trolig ble utnyttet på industrielt vis. Kontroll over kleber og jernproduksjon la et viktig grunnlag for økonomisk overskudd og makt, noe som igjen skapte et mer lagdelt samfunn med etableringen av permanente høvdingedømmer og etter hvert også kongemakt.

Gravhaugene fra jernalderen er antagelig de mest markante landskapsinnslagene vi har spor etter fra forhistorisk tid. Jernalderens gravplasser lå nær gården, slik at haug og gård dannet en enhet. Det finnes hundrevis av hauger i dagens landskap, og trolig lå det ti ganger så mange her i jernalderen. Akershus har Nord-Europas største gravhaug – Raknehaugen ved Hovin kirke i Ullensaker. I løpet av jernalderen etableres det også bygdeborg, som vi kjenner til rundt 25 av i Akershus. Man antar at borgene var midlertidige tilfluktssteder eller festningsanlegg. Borgområdene ble lagt på åser og koller med god utsikt, og er kulturminner som i stor grad utnyttet landskapets naturlige former.

Overgangen fra vikingtiden, jernalderens siste del, til middelalderen var preget av et gradvis religionsskifte, og i løpet av middelalderen skjedde det store politiske og samfunnsmessige forandringer. Med kristendommen dukket det opp nye viktige bygninger i landskapet – kirker. I Akershus kjenner vi til over 60 kirkesteder i middelalderen, og det står fortsatt tolv steinkirker fra 1100- og 1200-tallet i Akershus. Mange

Gravhauger til høyre for gård i nærheten av Semsvannet, Asker kirke er synlig i bakgrunnen. Foto: Ola Rønne, Viken fylkeskommune

kirkesteder indikerer kontinuitet i bruk av kultsted. Kirkestedene lå sentralt i bygdene og ble knutepunkter for ferdsel i og mellom bygdene. De utgjorde derfor ofte starten på tidlige sentrumsdannelse.

Med kristendommen ble gravstedene flyttet fra de gårdsnære ættegravstedene til sentrale kirkesteder med begravelserett. Flere av de middelalderske kirkegårdene er bevart i Akershus. Av andre fysiske spor fra middelalderen i Akershus finner vi blant annet en rekke bosetningsspor, dyrkingsspor, veifar, kullgroper, tjeremiler og fangstgroper.

Mange gårdstun fra middelalderen har ligget på samme sted som dagens gårder, derfor er middelalderens gårdsbebyggelse ikke så godt kjent. I løpet av vikingtid og tidlig middelalder ble byggeskikken endret. De større stolpebygde langhusene ble gradvis erstattet av mindre og spesialiserte bygninger konstruert av rammeverk eller laft. I Akershus har arkeologiske undersøkelser påvist bygninger fra middelalderen blant annet på Labo gård ved Son i Vestby og på Garder østre i Ullensaker.

BONDESAMFUNNET OG LANDBRUKETS UTVIKLING

Jordbrukslandskapet har gjennom hundreårene endret seg som følge av ulike driftsformer, teknisk utvikling og sosiale klasseskiller. På bygdene var det et stort skille mellom gårdbrukerne og de eiendomsløse. Befolkningsøkningen fra 1600-tallet og særlig i første halvdel av 1800-tallet, samt vanskeligheten med å dele gårdsbruk, var hovedårsaker til framveksten av husmannsvesenet. I 1855 var det flere husmenn enn det var gårdbrukere i Akershus, det var dette året husmannsvesenet nådde sitt høydepunkt i Norge.

På slutten av 1800-tallet gjennomgikk jordbruket store endringer, som er blitt kalt «det store hamskiftet». Mekanisering og tekniske nyvinninger som slåmaskin og selvbindere førte til mindre behov for arbeidskraft på gårdene, og flere husmenn fikk mulighet til å kjøpe plassen og bli småbrukere.

Gårdstunet på 1700-tallet besto av mange hus i klynge, mens kjona, badstua og smia lå i utkanten av tunet på grunn av brannfare. Ved de store omleggingene i jordbruket ble de gamle uthusene på gårdene gradvis erstattet med store driftsbygninger – enhetslåver – som samlet flere funksjoner under ett tak.

Kornimporten førte til sterkere satsing på husdyrhold, noe som også ga økt gjødsel til åkrene. Omleggingen ga et frodigere jordbrukslandskap fra 1880-årene. Jordene vekslet mellom korn og førvekster, mens det var beitemarker, havnehager og lunder i bakkene. Denne typen landskap nådde et høydepunkt i 1920-1950-årene.

Fra 1950-tallet endret bakkeplaneringen mange steder det frodige landskapet. Særlig synlig ble denne endringen på deler av Romerike, der det kuperte ravinlandskapet var så dominerende. Også overgangen fra husdyrhold til korn og oljevekster har gitt et mindre frodig landskap, som mange steder i dag veksler mellom store åkre og tett granskog. Akershus var landets største kornfylke, og ble omtalt som «Norges kornkammer». Nær 80 % av arealet i drift brukes til kornproduksjon, noe som spesielt dominerer på Romerike. I Asker og Bærum og dels i Follo er hagebruket mer utbredt. Husdyrholdet i Akershus er sterkt redusert, men det finnes fortsatt.

Gårdsbebyggelsen i dagens jordbrukslandskap spenner fra tidligere husmannsplasser og småbruk med stue og uthus, til storgårder med monumentale våningshus og lange låvebygninger. Mange gårdstun kjennetegnes av hvite våningshus og stabbur, gjerne også bryggerhus, og store røde låver som er markante innslag i jordbrukslandskapet over hele Akershus. Låvene er mange steder bygget om for å kunne brukes til dagens landbruksdrift.

SKOGEN OG DE NYE NÆRINGENE

Skog og utmark har alltid vært en viktig ressurs, og har blant annet blitt utnyttet til beite, fôr, setring,

jakt, fangst, fiske, brensel, og råvarer til bygninger.

I Asker og Bærum var brenning av bygningskalk lenge en viktig næring for bøndene.

På 1500- og 1600-tallet vokste det fram nye næringer som var avhengige av skog. Behov for tømmer til sagbrukene, og trekull og ved til bergverk, jernverk og glassverk førte til at skoglandskapet ble mer intensivt og ensidig utnyttet. Kullmilene fra denne tiden har etterlatt seg tallrike spor i skogen – kølabonner. Driften ga grunnlag for permanent bosetting i skogen, som leilendingsbruk og husmannsplasser under store skogeiere.

På 1600-tallet innvandret mange finner til Norge og slo seg blant annet ned i skogene i Hurdal, Nes, Aurskog-Høland, Enebakk, Asker og Bærum. De drev svedjebbruk, men denne ekstensive driftsformen kom etter hvert i konflikt med annen bruk av skogen. Svedjebbruket forsvant derfor gradvis, men bosettingen de grunnla preger fremdeles skogsområder her, som i Skrukkelia i Hurdal.

Utnytting av skogressursene ble en viktig næring for store deler av befolkningen i Akershus. Skogene i Vest-Europa var uthugget, og det ble stor etterspørsel etter norsk trelast. De mange vassdragene i fylket muliggjorde tidlig industrivirksomhet. Tømmeret ble fraktet fra skogen med hest og slede og fløtet på elver og vann. Det ble etablert sagbruksvirksomhet langs elver og bekker. Oppgangssaga, som ble drevet av vannkraft, økte sagenes produksjonsevne. Trelast ble Norges viktigste eksportvare, og var derfor viktig for bønder og andre skogeiere i Akershus. Trelastnæringen ble særlig stor på Romerike, hvor vannveiene ga muligheter for transport av enorme skogressurser.

Fetsund lenser med hivlebrakker på vannet til venstre. Foto: Hege Skalleberg Gjerde, Riksantikvaren

Drøbaksundet med Oscarsborg og det gamle ladestedet Drøbak sett fra Håøya. Foto: Sissel Riibe, Viken fylkeskommune.

Gjennom kjøpstadprivilegiene av 1662 og sagbruksprivilegiene ga myndighetene rike Christiania-borgere enerett til å drive næringer. Skogeiendommer og nye anlegg ble samlet på få hender hos grossererne i hovedstaden, og mye av utviklingen i Akershus ble styrt fra sentralt hold.

Verksindustrien i Akershus var omfattende. Det var blant annet mange jernverk. Hakadal Jernverk i Nitte-dal fra 1400-tallet er trolig Norges eldste, og blant de store jernverkene som ble anlagt i Norge på 1600-tallet finner vi Bærums verk fra 1610 og Eidsvoll verk fra 1624. Verksprivilegiene påla bøndene i en viss omkrets rundt verket, kalt sirkumferensen, å levere tømmer, ved og kull til verket. I tillegg måtte de frakte malm og jern. Glassproduksjonen i Norge startet på midten av 1700-tallet etter statlig initiativ og som

følge av dette ble Hurdal Glassverk, anlagt i 1755. Akershus har også hatt mange teglverk, som ble anlagt der det var leirjord.

FJORDEN, HANDEL OG SJØFART

Oslofjorden åpnet Akershus mot «verden» og fra 1500-tallet betydde kontakten med europeiske land mye for befolkningen langs fjorden. I tillegg til tømmer og trelast, var glass og jernvarer blant de viktigste eksportvarene. Med seg til Norge brakte skutene korn, teglstein og varer som tobakk, tekstiler og fajanse. Ladestedene Drøbak, Hvitsten, Son og Hølen vokste fram. De hadde isfrie havner om vinteren, og mye tømmer og trelast fra skogene i Akershus ble skippet ut fra Follo. I vestregionen foregikk trelasteksporten fra Vækerø ved utløpet av Lysakerelva og fra

Sandvika. Sandvika var også utskipingshavn for kalk, og mottok malm fra Sørlandet til Bærums Verk.

I andre halvdel av 1800-tallet ble eksport av is en viktig næring langs Oslofjorden. Isdriften sysselsatte tusenvis av mennesker hver vinter. Isen ble skåret på småvann og kunstige dammer og fraktet ned til havner ved fjorden. Det ble tatt ut is både i Asker og Bærum og flere steder i Follo, som ved Spro på Nesodden. Isblokker ble blant annet eksportert til England, Tyskland og Frankrike, men ble også brukt lokalt. Iseksporten oppsto i Drøbak, som ble en viktig utførselshavn for is og et utgangspunkt for etableringen av denne industrien.

FORSVAR OG SELVSTENDIG STAT

Akershus har en strategisk beliggenhet mellom hovedstaden og riksgrensen mot Sverige. Angrep mot Oslo og Akershus festning har kommet fra sør eller øst, til lands og til vanns. Både ved de store elvene på Romerike og langs Oslofjorden finnes det forsvarsverk fra flere epoker.

For å styrke forsvaret mot Sverige på 1600-tallet ble det anlagt en kjede av befestningsanlegg langs Glomma, blant annet Blaker skanse og Nes skanse på Romerike. I årene før unionsoppløsningen i 1905 ble det igjen etablert en forsvarslinje mot Sverige langs Haldenvassdraget og Glomma, den såkalte Glomma-linjen, med Urskog Fort, Fetsund batteri og Høgås fort.

I Drøbaksundet ligger Oscarsborg festning. De første festningsverkene der kom på 1600-tallet, mens dagens festning sto ferdig i 1853. På slutten av 1800-tallet ble det anlagt flere batterier og skanser på Håøya og fastlandet i Frogn, og festningsverkene på Oscarsborg ble betydelig modernisert og utvidet. Oscarsborg festning fikk stor betydning 9. april 1940, da den tyske krysseren Blücher ble senket derfra.

Norges grunnlov, dokumentet som sikret norsk selvstendighet og demokratisk utvikling, ble til på Eidsvoll Verk i 1814. Fra å være del av et eneveldde med hovedstad i København var vi en selvstendig stat i få måneder, før vi gikk inn i en politisk union med Sverige. På tross av krig og omveltninger skapte hendelsene dette året varig fred og stabilitet i Norden og indre selvstyre i Norge.

SAMFERDSEL OG FRAMVEKSTEN AV TETTSTEDER

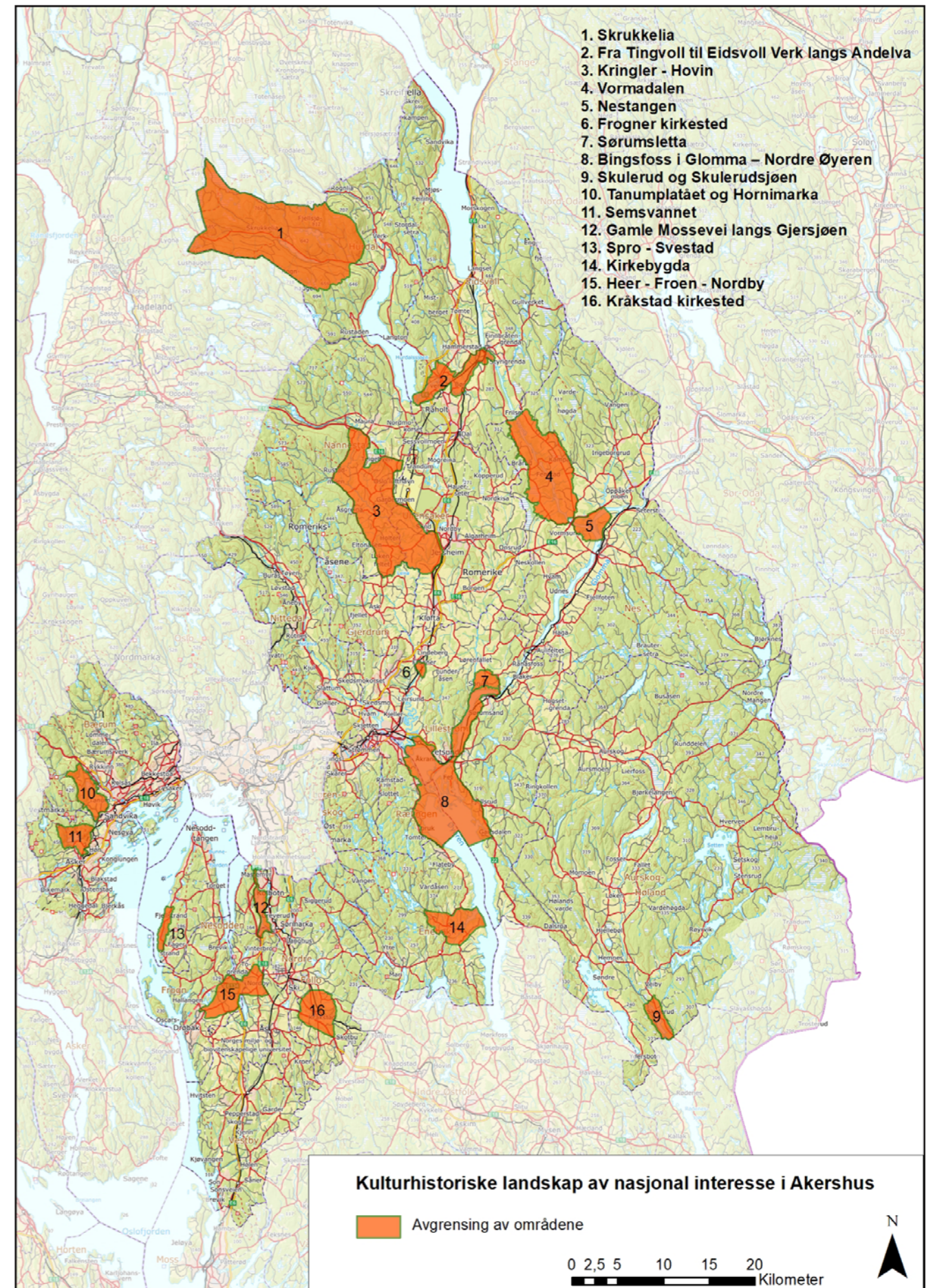
Akershus har gjennom flere hundre år vært landets viktigste knutepunkt, med de største vannveiene for transport og ferdsel. 13 kongeveger og fem av landets stamjernbaner gikk gjennom Akershus, der Hovedbanen fra 1854 og Kongsvingerbanen fra 1862 er de eldste jernbanene.

Langs ferdslsårene mot hovedstaden gikk det en strøm av produkter fra distriktene rundt, til eksport, omsetning eller forbruk i Oslo, som var i ferd med å bli en industriby. Industrialiseringen førte til behov for stadig nye og bedre veier. Fra 1850 ble veiene bygget som chausséer, som fulgte terrengets kurvatur for å unngå uønskede stigninger. Gamle Mossevei er en av de første chausséene som ble anlagt i Norge.

Bosettingen i Akershus var knyttet til jordbruket til langt ut på 1800-tallet. De få tettstedene som fantes hadde gjerne oppstått ved verk og sagbruk og ved knutepunkter for handel og ferdsel. I kjølvannet av industrialisering og utbygging av samferdselsnettet endret bosetningsmønsteret seg, og det vokste fram tettsteder og småbyer rundt industribedrifter, jernbanestasjoner og andre trafikk-knutepunkter. Nye samfunnsinstitusjoner kom også til å prege mange lokalsamfunn, slik som Landbrukshøgskolen på Ås og Dikemark sykehus i Asker.

Oslofjorden ble fra slutten av 1800-tallet et populært rekreasjonsområde for hovedstadens innbyggere. Først for borgerskapet, senere også for arbeidsfolk. Ladestedene og strandstedene blomstret opp som feriesteder, og det ble bygget hoteller, sommerpensionater og sjøbad. Etter hvert som ferie ble et gode alle fikk ta del i, ble det bygget mange hytter ved fjorden og i skog og mark.

I etterkrigstiden var det stor tilflytting og sterk befolkningsvekst i Akershus, og det finnes flere enhetlige områder som representerer etterkrigstidens sosiale og kooperative boligbygging. Etter 1960 vokste nye tettsteder fram som bilbaserte boligbyer, der bosetningen har liten forankring i lokale næringer, men er knyttet til et stort regionalt arbeidsmarked. Mange av innbyggerne i Akershus bor i områder som i praksis hører til Stor-Oslo.

Del 2

Omtale av de enkelte landskapene

1.	Skrukkelia	15
2.	Fra Tingvoll til Eidsvoll Verk langs Andelva	19
3.	Kringler – Hovin	23
4.	Vormadalen	28
5.	Nestangen	32
6.	Frogner kirkested	36
7.	Sørumsletta	40
8.	Bingsfoss i Glomma – Nordre Øyeren	44
9.	Skulerud og Skulerudsjøen	48
10.	Tanumplatået og Hornimarka	52
11.	Semsvannet	56
12.	Gamle Møssevei langs Gjersjøen	60
13.	Spro – Svestad	64
14.	Kirkebygda	68
15.	Heer – Froen – Nordby	72
16.	Kråkstad kirkested	76

1. Skrukkelia

Skogfinsk landskap og skogsarbeiderbygd

Hurdal kommune

Areal: 134,4 km²

Området ligger i landskapsregion 7) Skogtraktene på Østlandet (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet omfatter store skogsområder med innslag av jordbruksdrift i Skrukkelia nordvest i Hurdal og grenser mot Oppland både i nord, vest og sør. Fylkesvei 180 går gjennom hele hoveddalføret. Området inkluderer også Skrukkelisyjøen og Fjellsjøen.

BESKRIVELSE

Skrukkelia er et dalføre med den lange Skrukkelisyjøen som et sentralt element. I liene ned mot Skrukkeli-

sjøen er det flere gårder med innmark. Sjøen er omkranset av sammenhengende skogsområder med bevarte spor etter bosetning. Her er det spor etter skogfinsk bosetting, seterdrift og skogbrukssamfunn under Mathiesen Eidsvold Værk. Fra stiene i området kan en se spor etter bosetningene med ødeåkre, åkerterrasser, steingjerder og hustufter og også en del stående bygninger.

I Skrukkelia regnes de fleste gårdene eller plassene som finneplasser. De første skogfinnene kom til Skrukkelia så tidlig som på 1630-tallet. Da hadde området ligget øde siden middelalderen, så skogsområdene var fylt med ressurser. På de mange ødegårdene fra middelalderen var jorda lett å ta opp igjen, og det var først og fremst her finnene valgte å bosette seg. Ut fra skriftlige kilder kan det se ut som

Det er store dimensjoner på denne rydningsrøysen på gården Falla. Foto: Sissel Riibe, Viken fylkeskommune

det var tidligere skogfinsk bosetning i Skrukkelia enn på Finnskogen. Dette kan ha sammenheng med at det i denne perioden var krig med Sverige, og at grenseområdene derfor ikke var egnede for bosetning.

Skogfinnene spilte en viktig rolle i oppdyrking og befolkning av flere grender i Hurdal. I starten drev de svedjebruk, men mye tyder på at de i Hurdal raskt gikk over til lokale driftsmåter og endret byggeskikk. Det er ikke påvist rester etter finsk tun-struktur eller finsk byggeskikk i de bevarte tuftene. Andre tradisjoner ble beholdt og gitt videre, for eksempel er fletting av bjørkenever et lån fra finnekulturen. Finnene har satt dype spor i bygdas historie og er stamfedre og stammødre for en stor del av dagens hurdølinger.

Finneplasser finnes i store deler av Skrukkelia. I nord og nordvestenden av Skrukkelisjøen ligger for eksempel finneplassene som kalles Skrukkeligårdene. Det er fortsatt mange finnenavn som er i bruk i Skrukkelia, et av dem er Sylta ved gården Lundberg, som trolig kommer fra det finske *silta*, som betyr bru eller vadested.

Det er synlige tufter på flere av finneplassene, blant annet på Vollenga og Lundberg. Det er trolig spor etter badstuovner enkelte steder, men det er ellers ikke rester etter finsk byggeskikk, som for eksempel røykstuovner, i Skrukkelia. Landskapet med skogen og bosetningssporene representerer likevel skogfinnene som har satt dype spor i bygdas historie.

Vollenga gård som regnes som en finneplass, ligger høyt og fritt på nordsida av Skrukkelidalføret. Tunet har vært i bruk siden midten av 1700-tallet. Her finnes det fortsatt verdifulle slått- og beitemarker, blant annet fordi gamle driftsformer som slått med ljå og bruk av hest og slåmaskin lenge ble holdt i hevd i det bratte Hurdalslandskapet. Knaisætra i lia sørøst for Skrukkelisjøen, som er fra slutten av 1600-tallet, var seter for Knaigårdene og har 16 godt bevarte bygninger, flere av dem er mer enn 150 år gamle. Knaisætra er den største og best bevarte setervollen i Akershus, selv om den opprinnelig var noe større enn det som er bevart i dag.

Storslått skoglandskap i Skrukkelia med Embrettsæter til høyre i bildet. Foto: NRK

Lundberggårdene er blant de eldste gårdsbruka i Skrukkelia. I 1698 ble Lundberg delt i to bruk, Oppistua og Nistua. Det er bevart flere gamle hus omgitt av gammel kulturmark. Fra 1600-tallet og fram til 1970-tallet har brukerne vært husmenn, leilendinger og til sist forpaktere av sine bruk. Gårdene var i Mathiesenfamiliens eie fra 1788 til 1970-tallet da brukerne kjøpte av Mathiesen. Like ved gården ligger vakre Skrukkeli kapell fra 1923 langs fylkesveien. Kapellet ble tegnet av Henrik Nissen og ble oppført som en gave til Skrukkelia-folket av kammerherre Haaken Mathiesen.

Skogsarbeid har vært en viktig næring og Lundberggårdene representerer derfor viktige sider i dalens kulturhistorie. Embretsætra ble brukt som sagemesterbolig fra 1769, og er knyttet til skognæringen. Den er et godt eksempel på en husmannsplass fra midten av 1800-tallet, der alle husene trolig er eldre enn 1850 og i uendret stand. Embretsætra ligger øst for Skrukkelisjøen og var seter for Gjødning på 1660-tallet. Andre spor etter tømmerneeringen er fløtevannsdemningen Ostetjernsdammen. Den ble bygget for å heve vannstanden og øke vanntrykket ved fløting nedover Osteelva til Skandølam vest for Skrukkelisjøen. Skrukkelia hadde også betydning for Glassverket Hurdal Verk (1755-1895). I tillegg til Hurdals vannkraft og trevirke til brensel var kvartsforkomstene i fjellgrunnen i Skrukkelia avgjørende for verkets produksjon.

Store skogområder i Skrukkelia og området rundt Øyangen ble i løpet av 1700-tallet kjøpt av handelshus i Christiania, fra 1860-tallet ble skogseiendommene i Skrukkelia en del av Linderudgodset. Eiendommen ble ytterligere utvidet da Mathiesenfamilien kjøpte Eidsvoll Verk i 1893 og Hurdal Verks skogeiendommer i 1896. Mathiesen Eidsvold Værk (MEV) eier fortsatt mer enn 3/4 av all skog i Hurdal. Mathiesen Eidsvold Værk kjøpte også en rekke gårder fra 1869 og fram mot 1900-tallet og hadde mange leilendingsbruk. I 1923 og 1955 ble deler av noen gårder og leilendingsbruk solgt til brukerne, og i denne prosessen oppstod det noen konflikter mellom grunneier og brukere.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet utgjør et dalføre med den lange Skrukkelisjøen som et sentralt element. I de bratte liene ned mot Skrukkelisjøen er det flere gårder med innmark. Sjøen er ellers omkranset av større, sammenhengende skogsområder med bevarte spor etter bosetning. Her er det mange kulturminner i form av blant annet veifar, ødeåkre, tufter og stående hus som kan oppleves. De sammenhengende skogområdene gjør

at en kan oppleve det landskapet skogfinnene og senere andre jord- og skogbrukere bosatte seg i.

NASJONAL INTERESSE

De godt bevarte kulturminnene og landskapet i Skrukkelia viser godt historien om skogfinsk bosetning utenfor hovedområdet på Finnskogen. Bosetningen i utkanten av finnebosetningen skiller seg fra kjerneområdene, for eksempel var det mer kontakt mellom finner og nordmenn. Denne kontakten påvirket den materielle kulturen og dermed de bevarte kulturminnene. I tillegg forteller landskapet om skogbrukssamfunnet under Mathiesen-Eidsvoll Verk.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

I 1995 ble Vollenga med som et spesielt verneverdig område i den nasjonale registreringen av verdifulle kulturlandskap fordi stedet sammen med blant annet Knaisætra representerer en kulturmarkstype som er sjelden i Østlandsområdet i dag, nemlig slåtteng- og beitemark.

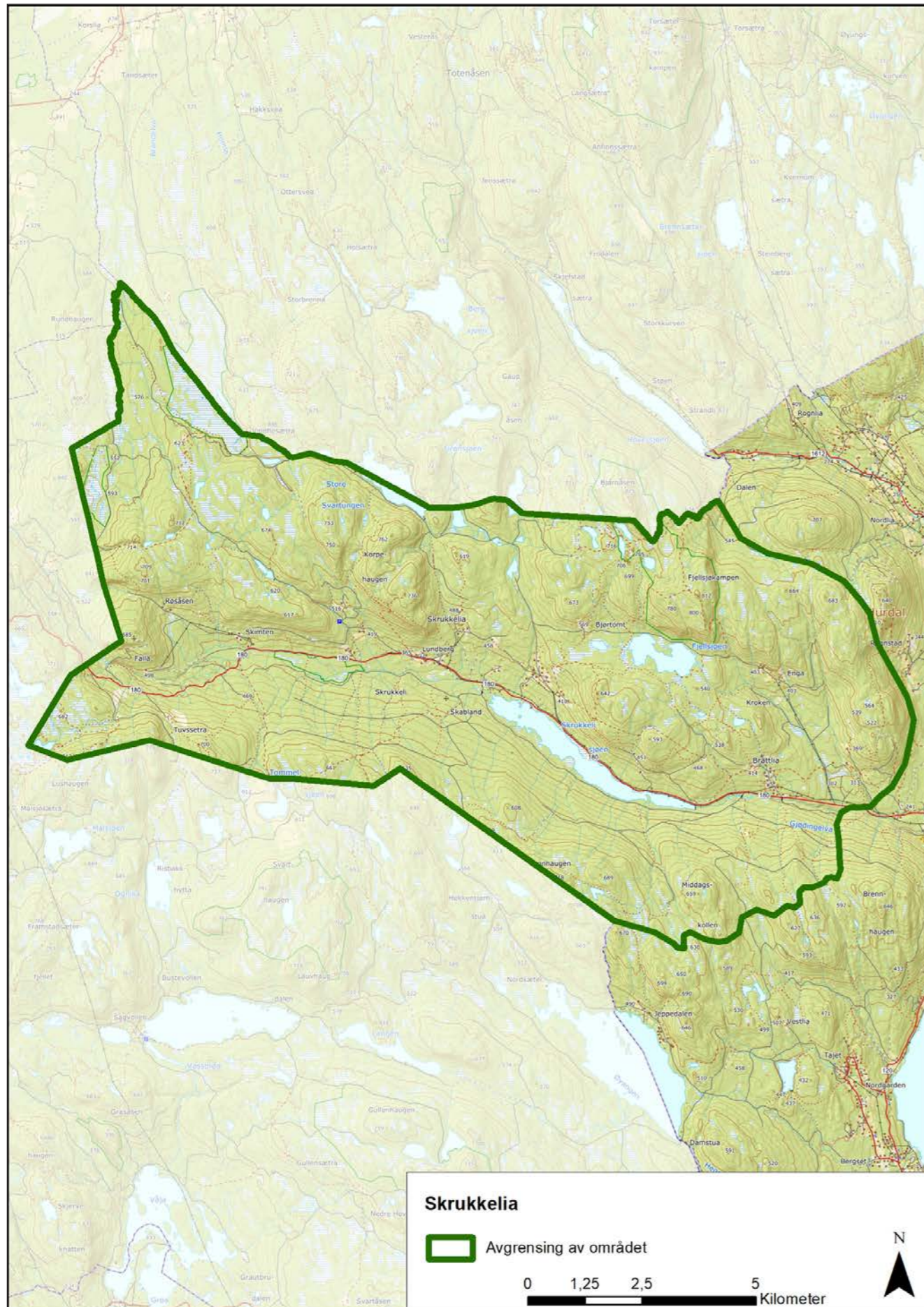
Slåtteenogene er sårbare for gjengroing, mens kulturminnene i området er sårbare for skader ved hogst.

KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Kulturminner som ikke er registrert bør måles inn og legges inn i Askeladden.
- > Ved hogst er det viktig at det blir tatt hensyn til kulturminnene i området. Mange av disse er ikke kartfestede og god dialog med fylkeskommunen kan bidra til å ivareta kulturminnene på best mulig måte.
- > Ved eventuelle utbyggingsplaner bør kulturminnene og deler av skogsområdene rundt bevares for å opprettholde landskapsopplevelsen.
- > De artsrike slåttengene bør skjøttes for å holdes i hevd.
- > Formidling og tilrettelegging for tilgjengelighet er ofte gode virkemidler i arbeidet med å ta vare på kulturhistorien i landskapet. Landskapet og de bevarte kulturminnene i Skrukkelia er i dag lett tilgjengelig, men ødegårdene kan skiltes eller merkes for å gjøre historien mer synlig. På denne måten kan både skogfinsk historie og kunnskap om det senere skogbrukssamfunnet formidles til lokalbefolkningen og besøkende.

2. Fra Tingvoll til Eidsvoll Verk langs Andelva

Verkslandskap og lovens landskap

Eidsvoll kommune

Areal: 18,1 km²

Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Østlandet (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Området strekker seg fra Bergerøya i enden av Hurdalsjøen i vest, langs Andelva gjennom Eidsvoll Verk, Sagmoen, Bønsdalen, Eidsvoll kirkested og tingsted og Bårlidalen til utløpet i Vorma ved Sundet i øst.

BESKRIVELSE

Området er et åpent småkupert jordbrukslandskap på slettene og ravinene langs Andelva, med skogområder

rundt. Området har en lang og lesbar historie som et sted for makt og stormenn, der mange viktige kulturminner er bevart og kan oppleves ved å følge vannveiene og kulturhistoriske stier. Pilegrimsleden går forbi Eidsvollsbygningen, jernverket, tingstedet, middelalderkirken og prestegården og binder det historiske landskapet sammen. Prestegården, som nå er pilegrimsherberge, har vært bolig for Eilert Sundt og Wergeland-familien, som har hatt sentrale roller i norgeshistorien. Landskapet består også av skog og jordbruksarealer på sletter og i raviner langs Andelva. Både Hovedbanen og Gardermobanen skjærer gjennom området.

Eidsvoll er sammensatt av eid – et sted hvor båter ble dratt over land, og voll – eng. I navnet ligger

Eidsvollsbygningen var samlingssted da grunnloven ble skrevet i 1814. Foto: Fredrik Eriksen, Riksantikvaren

Andelva ved Eidsvoll verk, der det gamle bydesentret Piro er på motsatt side av elva for Eidsvollsbygningen. Foto: Ola Rønne, Viken fylkeskommune

koblingen mellom vann og land, og et sentralt element i landskapet er nettopp elvene som vannvei og vannkraft. Vorma og Andelva ligger der fortsatt med en stor mengde kulturminner i sin nærhet, som gjør det mulig å lese historien i landskapet og forstå betydningen stedet og vannet har hatt. Eidsvoll har også hatt en sentral beliggenhet i innlandet. Her møttes flere veier og stedet har gjennom historien vært lett tilgjengelig fra alle kanter. Vorma og Mjøsa ga tilgang til de nordre delene av innlands-Norge. Det gikk også veier sørover mot Oslofjorden, østover til Odal, og vestover til Hadeland og Valdres. Dagens tettsted i Eidsvoll er Sundet, der en kunne krysse Vorma. Sundet fikk trolig faste fergemenn da kongen fikk kontroll over småkongedømmene på Østlandet på 1100-1200-tallet.

Det er gjort mange arkeologiske funn i området. Bosetningsspor ved Andelva, Hurdalssjøen og Vorma, fra helt tilbake til steinalderen, forteller om vannveiens betydning. Gravhauger fra jernalder gir en umiddelbar opplevelse av forhistorien. Norges fjerde største gullfunn fra folkevandringsstid, Stavifunnet med 419 gram gull, ble gjort like ved Eidsvollsbygningen. Dette gullfunnet vitner om stor rikdom og kan settes i sammenheng med stormenn i området. De kultiske og politiske sporene i landskapet understrekes av store kokegropfelt ved Andelva med usedvanlig store kokegrop.

Området rundt Eidsvoll kirke er et gammelt maktsentrum som lå sentralt til i overgangen mellom sjø- og landtransport. På Eidsvoll kirkested har det vært en eller to trekirker før det ble bygget en romansk steinkirke rundt år 1200. Kirken står ennå, men er gjenoppbygd og restaurert etter branner. Ved utgravninger på 60-tallet inne i den nåværende kirkens østre korsarm, er det dokumentert graver eldre enn den romanske steinkirken. I Olav den helliges saga nevnes også en kirke på Eid gård. Kirka, kirketuften inne i den stående kirka og middelalderkirkegården er automatisk fredet. Herfra går det en tydelig hulvei ned mot Vorma og Sundet. Hulveien er svært markert med bratte sidekanter som er opp mot fire meter høye.

Den sentrale beliggenheten gjorde at det ble lagt et tingsted, Eidsivatinget, ved gården Eid i 1022. Gården kan ha ligget mellom Eidsvoll kirke og prestegården, tingstedet antas å ha ligget ved Eidsvoll kirkested. Eidsivatinget ble holdt med representanter fra Hedmark, Hadeland og Romerike, senere også Gudbrandsdalen og Østerdalen. I over 600 år hadde Eidsivatinget sete på Tingvoll ved Eidsvoll kirke. Nøyaktig lokalisering og avgrensning av tingstedet er uavklart, men det antatte stedet er automatisk fredet som en tradisjonslokalitet. På stedet er det satt opp en minnestein med teksten: «Her stod Eidsivatinget. For lov og rett. Reist av Eidsvoll bygd 17. juni 1958».

Eidsvoll har hatt en viktig rolle i lovgivning og styre fra det ble tingsted i 1022, gjennom middelalderen til ca. 1620, og igjen i 1814. Eidsvollsmennene kjente godt til landslovene, og de er brukt som inspirasjon i arbeidet med grunnloven. Det er ikke tilfeldig at vi fortsatt bruker ordet ting, i blant annet Storting, lagting og odelsting, Eidsvollsmennene tok tingbegrepet med seg. At de samlet seg nettopp i Eidsvollsbygningen som var hovedbygningen på Eidsvoll Verk er heller ikke tilfeldig. Carsten Anker, som eide Eidsvoll Verk, var en av landets rikeste menn og en venn av prins Christian Frederik. Eidsvollsbygningen som ligger fint til ved Andelva er nå det nasjonale minnesmerket over Riksforsamlingen i 1814.

Jernverksdriften ved Eidsvoll verk startet i 1624. Verket var et smelteverk for jern, drevet av vannkraft fra et av vannfallene i Andelva. Verket etablerte senere både teglverk og tresliperi i tilknytning til elva. Slagghauger fra jernverket ligger fortsatt i landskapet rundt verket og gir, sammen med de bevarte bygningene, en opplevelse av stedets historie.

Rundt Eidsvoll Verk var det mange små selveide landbrukseiendommer som oppsto som følge av at verkseier Theodor von Schlanbusch i 1746 testamenterte Verkets jord- og skogeiendommer til arbeidere ved Verket, til sammen 48 plasser. Flere av disse er fortsatt bevart.

I 1854 åpnet landets første jernbane mellom Kristiania og Eidsvoll. Det var en direkte følge av sagbruksnæringens behov for effektiv transport av varer til Christiania. På 1850-tallet ble det oppført et damp-sagbruk på Berger gård. I 1857 ble det bygget et glassverk på gården som brukte avfall fra saga til å fyre med. Industrien økte på 1870-tallet blant annet med treforedling i Bønsdalen ved Andelva. Bønsdalen ble utviklet til et stort industriområde og her er fortsatt fabrikkbygninger, administrasjonsbygninger og arbeiderboliger bevart. Kunstmaleren Arne Ekeland (1908-1994) var født i Bøn. Med sin blanding av fabrikkstrøk og bondeland danner Bøn bakgrunnen i Ekelands malerier.

LANDSKAPSKARAKTER

Området omfatter verkslandskap, skog og jordbruksarealer på sletter og i raviner langs Andelva. De ulike delene av området knyttes sammen av vannveiene som gir en umiddelbar opplevelse av det som var landskapets viktigste element. Både muligheten til å ferdes på vannet og de tilrettelagte turveiene gjør landskapet tilgjengelig for opplevelser. Tidsdybden i dette landskapet er også tydelig, synlig og lett lesbar. Her finnes bosetningsspor tilbake til steinalder, gravhauger fra jernalder, tingsted og kirkested fra middelalder, bevarte kulturminner fra industri-historien og Eidsvollsbygningen som symboliserer nasjonsbyggingen i 1814.

NASJONAL INTERESSE

Den sentrale beliggenheten i innlandet med nærhet til vannveiene og vannkraften har gjort stedet til et knutepunkt for flere nasjonalt viktige hendelser. Landskapet har hatt stor betydning for lov og rett. Som tingsted for Eidsivatinget i flere hundre år og som samlingssted for Eidsvollsmennene i 1814 har det høy symbolverdi. Landskapet har også hatt stor betydning i industrihistorien. Den store tidsdybden og en stor mengde bevarte kulturminner kan oppleves i dagens landskap.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

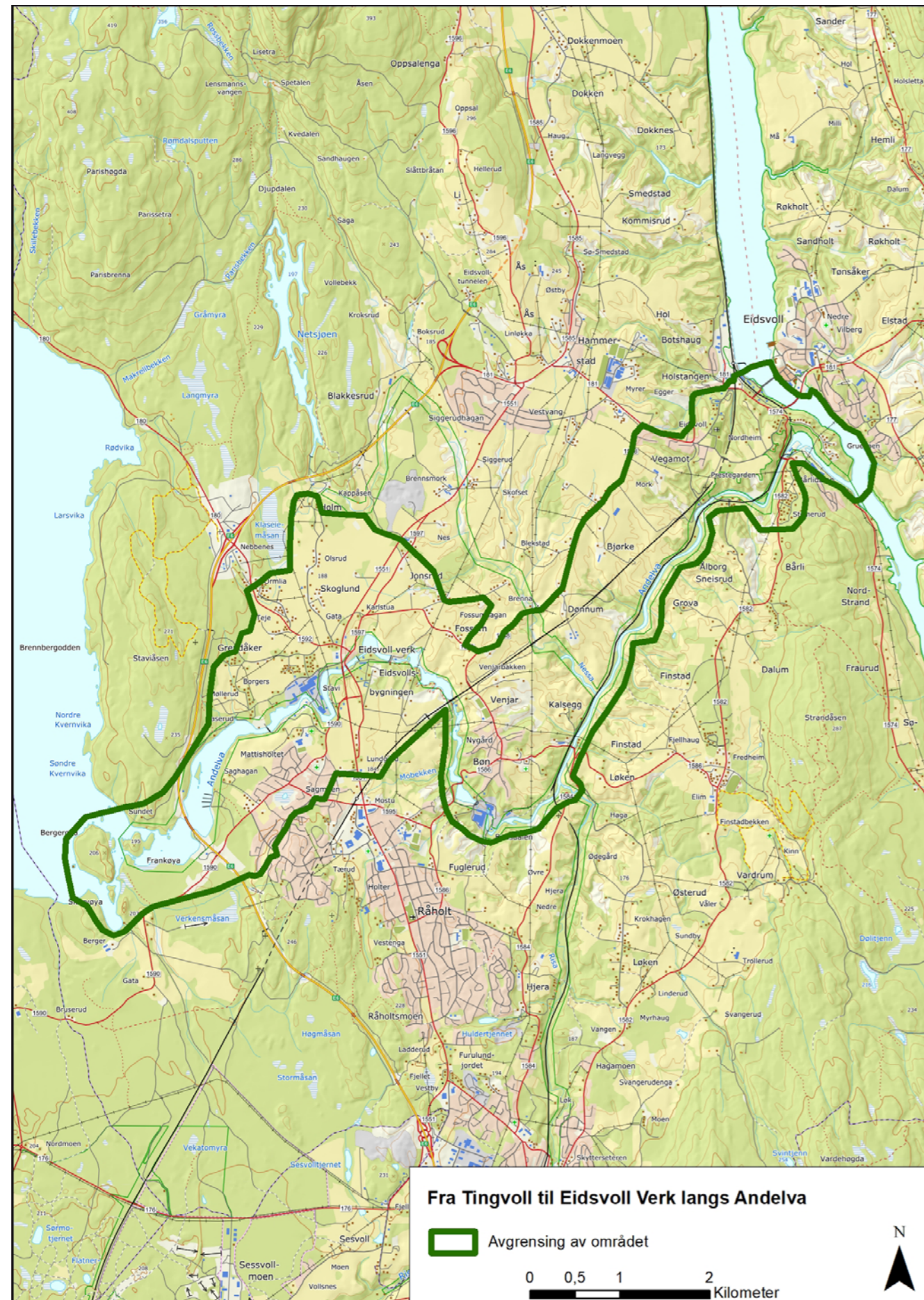
Området er sårbart for blant annet utbyggingspress og det er viktig at man planlegger tiltak innenfor området på en måte som ivaretar kulturminnene og sikrer opplevelsen av historien i dette mektige landskapet.

KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Ved utbygging bør en ta hensyn til landskapets hovedstrukturer og at de sentrale kulturminnene får beholde sin dominerende plass i landskapet.
- > Fortsatt landbruksdrift på jordbruksarealene er vesentlig for å ivareta landskapets karakter.
- > Bebyggelse og struktur på gårdstun og plasser bør søkes beholdt.
- > Ny bebyggelse bør forholde seg til eksisterende skala og struktur.
- > Elementer som underbygger det historiske landskapets karakter bør ivaretas, slik som gravhauger, bosetningsspor, hulveier og andre veifar. Landskapet rundt de automatisk fredete kulturminnene bør bevares.
- > Eidsvollsbygningen og Eidsvoll kirke bør få beholde sin framtrekkende plass i landskapet.
- > Industrihistorien langs Andelva bør ivaretas gjennom bevaring av bygninger og anlegg eller dokumentasjon.
- > Formidling og tilrettelegging for tilgjengelighet er ofte gode virkemidler i arbeidet med å ta vare på kulturhistorien i landskapet. Der det ikke allerede er turløyper og skilt kan utvalgte steder tilrettelegges bedre og flere skilt, eller stolper med digital informasjon, kan settes opp. Fylkeskommunen har planer om å lage en informasjonsfilm som vil bli tilgjengelig via YouTube og kan brukes til formidling.

3. Kringler – Hovin

Kong Raknes landskap i rik jordbruksbygd

Ullensaker og Nannestad kommuner

Areal: 85,9 km²

Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Østlandet (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Området ligger i den nordre delen av Romerikssletta på Øvre Romerike. Landskapsrommet er avgrenset av Romeriksåsen i vest og av Oslo lufthavn på Gardermoen, E 16 og tettstedet Jessheim i øst. I sørøst avgrenses området sør for Hovin kirke, i sørvest av kommunegrensa mot Gjerdrum og mot nord av E 16 og Nannestad sentrum. Romerike landskapsvern-område og det utvalgte kulturlandskapet Øya – Nordre Eik inngår i området.

BESKRIVELSE

Sør for Hurdalsjøen og Mjøsa, mellom vidstrakte åser i øst og vest, ligger Romerikssletta, dekket med tykke lag av marine løsmasser avsatt under isens siste tilbaketrekking. Her møter moer med store grus- og sandavsetninger de store leirjordsområdene langs elva Leira, som renner sørover mot Øyeren. Landskapet er formet av elver og bekker som har gravd dype raviner i sand og leire gjennom flere tusen år. Ravinelandskapet, med stort naturmangfold, er bevart i et jordbruksområde der det på 1960–1970-tallet ellers var mye bakkeplanering.

Store deler av området er rikt på arkeologiske spor som vitner om bosetting og aktivitet langt tilbake i tid. Her finner vi mange gamle gårdsnavn, et stort antall gravhauger, oldtidsveier, bosetnings- og

Raknehaugen fra 500-tallet ved Ljøgdottjernet er Nord-Europas største gravhaug. Foto: Ola Rønne, Viken fylkeskommune

dyrkingsspor og gjenstandsfunn. Det er også knyttet sagn til flere steder i området: om Raknehaugen og kong Rakne, om slaget ved Låke i 1240, og om bauta-steinen Vigsteinen like ved jernaldergravfeltet på Vigsteinmoen, den største samling gravhauger på Romerike.

Jordbruksarealene ligger i hovedsak under marin grense (200 moh), hvor det er stort innhold av næringsrik leire- og siltjord som gir et godt grunnlag for jordbruksdrift. Her har det vært bosetning og jordbruk helt tilbake til yngre steinalder, fra omlag år 2 500 f.Kr.

Gårdene har alltid ligget på høydene mellom ravinene og på kanten av sandmoplatået ut mot leirjordsområdene, omgitt av vide jorder med korn- og grasproduksjon. I ravnedalene er det dels åpne, terrasserte beitebakker og dels tett, frodig blandings-skog. I Romeriksåsen i vest og på de skogkledde sandmoene i øst, lå gårdenes utmarksområder. Enkelttun dominerer, men det finnes også dobbelttun som på Sø- Kringler med et intakt bygningsmiljø fra 1800-tallet. Det finnes også fellestun og tunklynger, som på Garder like vest for flyplassen, der bosettingsspor og gravhauger gir miljøet stor tidsybde.

De mange husmannsplassene, som ofte lå i ytterkant av gårdsområdene, har også vært med på å prege landskapet. På moene er det et karakteristisk trekk at plasser og småbruk er samlet i klynger og langs veiene.

Områder med -riki i navnet, slik som raumaricii (Romerike), er eksempler på skandinaviske småkongedømmer som vokste fram i folkevandringstid og merovingertid (400 – 570 e.Kr.). I merovingertid ble det reist flere storhauger som markerer maktsentra innenfor slike kongedømmer. Haugene dominerte i landskapet og var viktige religiøse, sosiale og makt-politiske monumenter.

Den største av disse er Raknehaugen, som også er Nord-Europas største gravhaug. Den ble reist ved Ljøgodttjernet, med stor sannsynlighet i løpet av én vinter og sommer i perioden 533–551 e. Kr. Den har opprinnelig vært over 18 meter høy og 77 meter i diameter og er bygget opp av nær 75 000 tømmerstokker. Det knytter seg mange sagn og historier til haugen. Den sies å være reist over kong Rakne, men han kan ikke identifiseres som en historisk skikkelse. En slik haug vitner om stor makt og kontroll, og har i lang tid påvirket bruken av landskapet.

Området rundt Raknehaugen, hvor rideveien fra Nannestad møtte oldtidsveien mellom Mjøsa og Oslofjorden, var også et viktig knutepunkt i jernalderen og

middelalderen. I middelalderen gikk pilegrimsveien til Nidaros gjennom området. I dag går leden lenger øst, men har en avstikker innom Raknehaugen, som i alle tider har vært et lokalt samlingssted. På begynnelsen av 1800-tallet ble Raknehaugen viktig for den oppblomstrende historiske og nasjonale interessen i lokalsamfunnet.

Gården Hovin, sør for Raknehaugen, har et navn som betyr enga ved hovet. Navnet indikerer at gården var et førkristent politisk og religiøst senter. Rike arkeologiske funn fra de omkringliggende gårdene viser at befolkningen har hatt tett kontakt med eliten i resten av Nord-Europa gjennom eldre jernalder (500 f.Kr. – 570 e.Kr.). I middelalderen utgjorde Hovin senter i et storgods. At det ble reist en kirke her forteller om maktkontinuitet gjennom religionsskiftet. Like ved dagens kirke fra 1695 ligger Hovin prestegård og den tidligere sorenskrivergården Hovin østre med fredet hovedbygning.

I middelalderen var det flere kirkesteder innenfor området, og noen av dem eksisterer fortsatt. Blant annet Nannestad kirke som er en romansk steinkirke fra middelalderen. Ved kirkestedene er det gamle veifar, gravhauger og andre arkeologiske funn som vitner om bosetting langt tilbake i tid. Både på Hovin, i Holter og i Nannestad er det prestegårder ved kirkene, og i nærheten har det vokst fram små bygdesentre.

Øya – Nordre Eik er et sjeldent godt bevart ravinelandskap med både biologiske og kulturhistoriske verdier. Gårdene ligger her på et dels sanddekt leirplatå, og utgjør kjerneområdet i et sammenhengende ravinelandskap langs Leira. Her opprettholder beiting et åpent landskap og ivaretar den rike vegetasjonen i området.

Langs Leira er det flere fossefall som tidligere ble utnyttet til kvern-, mølle- og sagbruk. Det viktigste fossefallet for sag- og møllevirksomhet var Kråkfoss lengst sør. Leira ble også brukt til tømmerfløting helt fra 1600-tallet, muligens enda tidligere, selv om lite vannføring og langt og kronglete løp var en utfordring. Tømmeret ble fløtet nedover til de mange sagbrukene langs elva eller helt ned til lensene lenger sør.

Nærheten til Gardermoen, som har vært landets største ekserserplass og fra 1998 Norges hovedflyplass, har preget området økonomisk, kulturelt og sosialt. Ekserserplassen var en betydelig faktor for etablering av boligbebyggelse og mindre håndverksvirksomheter. Nært opp til og langs veiene som førte til militæranleggene dukket det opp mange husmannsplasser og småbruk som hadde ekserser-

Jordbrukslandskap med raviner i området Øya – Nordre Eik, som også har status som utvalgt kulturlandskap i jordbruket.

Foto: Sissel Riibe, Viken fylkeskommune

plassen som en av sine forutsetninger. Gårdene i området leverte også landbruksvarer til militæret.

LANDSKAPSKARAKTER

Dette er et storskala, bølgende jordbrukslandskap i nordre del av Romerikssletta der sandmoplatå møter leirjordsbygd med dype raviner. Elva Leira med mange sideelver og bekker bukter seg gjennom et landskapsrom avgrenset av Romeriksåsen i vest og Gardermoplatået med skogkledde moer i øst. Ravinelandskapet har stort naturmangfold.

Landskapet har en tydelig struktur med gårdstun på høydene i leirjordsområdene og på sandmoene ut mot ravinene, gamle husmannsplasser og småbruk i utkanten. Storhaugene Raknehaugen og Vilashaugen, et stort antall gravhauger og gravfelt ved gamle navnegårder, veifar og knutepunkt gir området stor tidsdybde. Bygdesentre har vokst fram rundt middelalderkirkesteder. Det er stor kontrast til tilgrensende Oslo Lufthavn på Gardermoen.

NASJONAL INTERESSE

Romerikssletta, som ble dannet etter siste istid, er landets største innlandsslette. Her møter vide grus- og sandmoer de store leirjordsområdene langs elva Leira med det største sammenhengende ravinelandskapet i Norge, som også er viktig i internasjonal sammenheng. Dette er en landskapstype som spesielt særpreger Romerike. Ravinelandskapet er bevart i et område som ellers er preget av mye bakkeplanering, som i seg selv er en viktig side ved det norske landbrukets utvikling og modernisering.

Landskapet har betydelige verdier med stor tidsdybde og mangfold. Landskapet gjenspeiler både makt og samfunnsforhold. Området ved Hovin og den monumentale Raknehaugen var et maktpolitisk senter på Romerike og et sentralt ferdsknutepunkt i jernalderen og middelalderen. Den sosiale strukturen og kontrasten i det gamle bondesamfunnet mellom storgårder, husmannsplasser og småbruk er fortsatt lesbar.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Øya – Nordre Eik er med i den landsomfattende satsingen *Utvalgte kulturlandskap i jordbruket*. Satsingen er et samarbeid med brukerne i området. Det er utarbeidet egen forvaltningsplan for området og det tildeles årlige midler til investerings- og skjøtselstiltak som blant annet ivaretar kulturarven.

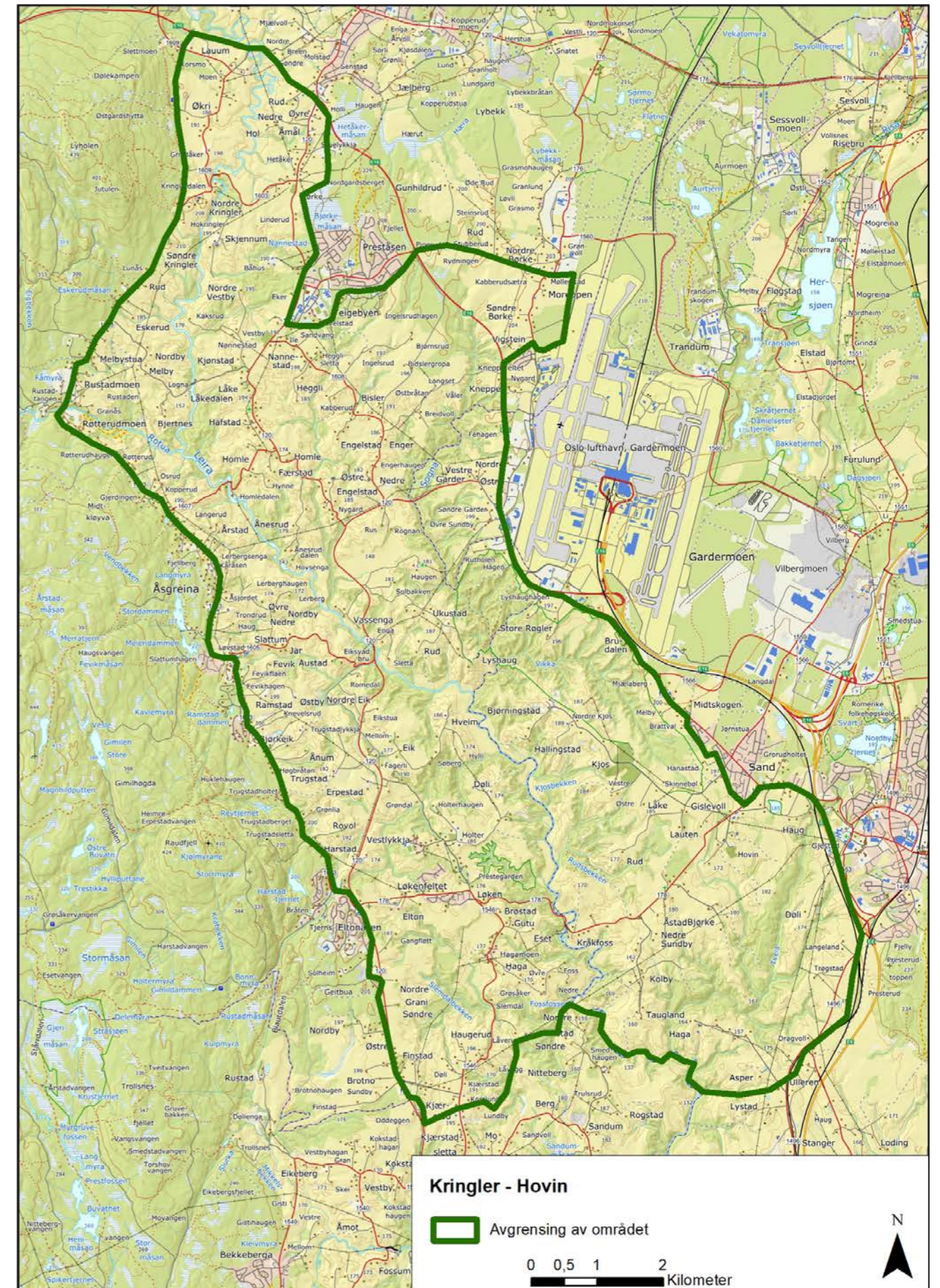
Det er tre områder innenfor KULA-området som er vernet etter naturmangfoldloven. Dette er Nannestad kapellangård naturreservat, Ljøgdertjern naturreservat og den delen av Romerike landskapsvernområde som ligger like sør for Oslo Lufthavn. Her gjelder verneforskriftene og forvaltningsplanene for de verna områdene. Bahusravinen er vernet gjennom plan- og bygningsloven.

Landskapet er sårbart for utbygging av boligfelt, næringsområder, bakkeplanering, masseuttak og andre arealkrevende inngrep som ikke er knyttet til landbruksdrift.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanenes arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanenes arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken. Disse må samtidig samsvare med bestemmelsene innenfor de deler av KULA-området som også er landskapsvernområde.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning innenfor dette landskapet:

- > Fortsatt landbruksdrift på jordbruksarealene og beiting i ravinene er vesentlig for å ivareta landskapets karakter.
- > Bakkeplanering, masseuttak og lignende bør unngås.
- > Bebyggelse og struktur på gårdstun og plasser bør beholdes.
- > Ny bebyggelse bør forholde seg til eksisterende skala og struktur.
- > Elementer som underbygger det historiske landskapets karakter bør ivaretas, slik som gravhauger, og gravfelt, gamle veier og alleer.
- > Kirkene og middelalderkirkestedene bør beholde en framtrædende plass i jordbrukslandskapet.

4. Vormadalen

Fra klassesdelt bondesamfunn til Norges kornkammer

Nes kommune

Areal: 52,8 km²

Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Romerike (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet omfatter et vidt jordbrukslandskap på vest- og østsiden av Vorma fra grensen mot Eidsvoll i nord og sørover til tettstedet Vormsund. Avgrensningen av området mot vest følger skogkanten og Vestsidavegen og mot øst i hovedsak skogkanten øst for Eidsvollvegen.

BESKRIVELSE

Vorma har sitt utspring ved Minnesund i Mjøsa og renner sørover gjennom landskapet, nesten uten fall

ned til Svanfossen og tilsvarende videre til der den møter Glomma ved Nestangen. Vorma er bred og dyp og i flomtider er den landets mest vannrike elv. Navnet kommer av at vannet i elva er varmere om vinteren enn i mange andre vassdrag og er sjelden islagt.

Landskapet langs elva består av hav- og fjordavsetninger med leirjord, enkelte elveterrasser og dype, bratte raviner med åer og evjer og mye tett vegetasjon. Ravinelandskapet er stedvis bakkeplanert og fulldyrket. Opp fra ravinene flater terrenget ut til store moer med fin sand og mjele (silt) oppå leira. Sør for Svanfossen vider Vormadalen seg ut med store, sammenhengende jordbruksarealer, der gårdsbruk med korndyrking fortsatt dominerer.

De aller fleste gårdene i Vormadalen ble ryddet i jernalderen. Gårdsnavn med røtter fra jernalderen, gravhauger og andre arkeologiske funn, vitner om

Svanfoss sluser i Vorma åpnet i 1912. Foto: Øivind Møller Bakken

Vormadalen med jordbrukslandskap og tett bevokste raviner på begge sider av elva Vorma. Foto: Veset gård.

lang tids bosetting og bruk av landskapet. I middelalderen ble det bygget kirke på Fenstad og det ble ryddet flere gårder. De første gårdene i Vormadalen, som ble anlagt i jernalderen, lå på rekke langs begge sider av elva der den mest næringsrike jorda finnes.

På 1600-1700-tallet ble det bygd mange nye bosteder. De fleste ble bygget som plasser på eiendommene til de gamle gårdene, i utkanten av jorder og i skogkanter, i hageskog og bråter eller i elvebakken ned til Vorma. Ved husmannstellinga i 1804 var det så mange som 410 husmannsplasser med jord i Nes. Husmannsvesenet var en viktig del av bondesamfunnet. Husmannen og bonden var gjensidig avhengig av hverandre, men sosialt var det stor avstand mellom dem.

Flere steder ble plasser samlet i nye grender, som Åland langs Kampåa på østsiden av Vorma der det rundt 1800 var 20-25 plasser. Ved Kampåa var det tidligere også en rekke sagbruk og møller drevet av vannkraften.

I løpet av 1900-tallet ble mange av husmannsplassene selveide småbruk, noen ble villabruk, og mange ble forlatt og oppgitt som bosteder. I Vormadalen er

det i dag noen få plasser igjen der de gamle husene er bevart.

De store, flate mjelestrekningene lå lenge urørt, og det var først på 1900-tallet og særlig etter 1920 at disse områdene ble tatt i bruk, etter hvert som bedre grøfting, kunstgjødsel og bulldoser gjorde dette mulig. I Vormadalen finner vi de største sammenhengende mjelemoene på østsiden av elva. I dag utgjør mjelejorda den største og viktigste delen av jordarealet i Nes.

Etter andre verdenskrig har arealene til korndyrking økt mens husdyrholdet har gått ned. Nes er i dag en av de største kornkommunene på Romerike, og ligger i det som var Akershus fylke som hadde mest kornareal i landet. Jordbrukslandskapet i Vormadalen representerer således Norges kornkammer.

Innenfor dette KULA-landskapet ligger bygda Fenstad som omfatter områder nord og sør for Svanfoss og på begge sider av Vorma. I middelalderen ble det bygd kirke på gården Fenstad, og etter noen hundre år hadde navnet Fenstad fortrent Vormadalen som bygdenavn. Dagens kirke i Fenstad er en tømret korskirke fra 1703 som erstattet en eldre kirke.

Ikke langt fra kirken ligger Huser gård, som var presteenkesete i Nes.

I Vormadalen er det mange store to-etasjes midtkammerbygninger fra 1700- og 1800-tall på gårdene. Dette er en særpreget byggeskikk i dette området, og de er oftest godt bevart. Sammen med røde enhetslåver og gamle stabbur preger de landskapet på begge sider av Vorma. Det er stor kontrast mellom de store midtkammerbygningene og husmannsstuene som er bevart på blant annet Veset og Horgen.

Før jernbanen kom til Eidsvoll i 1854 og Årnes i 1862, var elvene på Romerike viktige transportåre. I Vorma var det båttrafikk fra Mjøsa og sørover mot Glomma, og i Fenstad var det sundsted over Vorma ved Huser-sund mellom Huser og Strøm. Vel så viktig var tømmerfløtingen, som har foregått siden 1600-tallet, og opphørte i 1980.

For å lette båttrafikken ble elva regulert i 1859 med en demning ved Sundfossen i Eidsvoll. I forbindelse med reguleringen av vannstanden i Mjøsa ble Svanfossen lenger ned i elva demmet opp i 1910. Denne demningen hevet vannspeilet nok til å eliminere fallet ved Sundfossen ovenfor. Ny bru over Svanfossen bandt de to delene av Fenstad sammen, og Svanfoss ble et knutepunkt i bygda med damvokterbolig, butikker og sagbruk.

I 1912 ble det åpnet sluse forbi Svanfoss, som da var den eneste fossen i Vorma. Dette muliggjorde båttrafikk mellom Mjøsa og Glomma. I mange år var det livlig båttrafikk, og slusen var i regelmessig bruk. Med bilens inntog sank båttrafikken, og slusen ble stengt på 1970-tallet. Etter aktiv innsats fra lokale krefter ble den gjenåpnet i 1993, og båter kan igjen ferdes mellom Mjøsa og Glomma.

LANDSKAPSKARAKTER

Vorma er hovedstrukturen i landskapet, der den flyter gjennom en vid elveslette med bratte raver langs elva i et jordbrukslandskap med lang bosettingshistorie. Oppover hele Vormadalen repeteres et mønster med gårder og tett bevakste raver. På begge sider av elva finnes godt bevarte gårdstun med store midtkammerbygninger, røde enhetslåver og gamle stabbur. Kontrasten mellom store gårdstun omkranset av vide jordbruksarealer og små husmannsplasser i skogkanten er noen steder fortsatt tydelig. Midt i Vormadalen ligger Fenstad kirke med kirkegård fra middelalderen. Ved Svanfossen vokste det fram et lite bygdeseenter i Fenstad etter at det ble bygget dam, bro og sluser i fossen.

NASJONAL INTERESSE

Vormadalen er et storskala jordbrukslandskap typisk for Romerike, som med sine vidstrakte kornåkre er en god representant for Norges kornkammer. På begge sider av Vorma er det godt bevarte gårdstun og et stort antall midtkammerbygninger, som er et særpreg ved Vormadalen.

Husmannsvesenet var en viktig del av samfunnet i Norge på 1700- og 1800-tallet, og i Nes var det spesielt mange husmenn. Den tydelige sammenhengen mellom de store gårdsbygningene og de bevarte husmannsplassene, viser godt den viktige historien om sosial struktur og kontrast i det gamle bondesamfunnet.

Svanfoss sluser regulerer vannstanden i landets største innsjø Mjøsa og har således en viktig historie og funksjon.

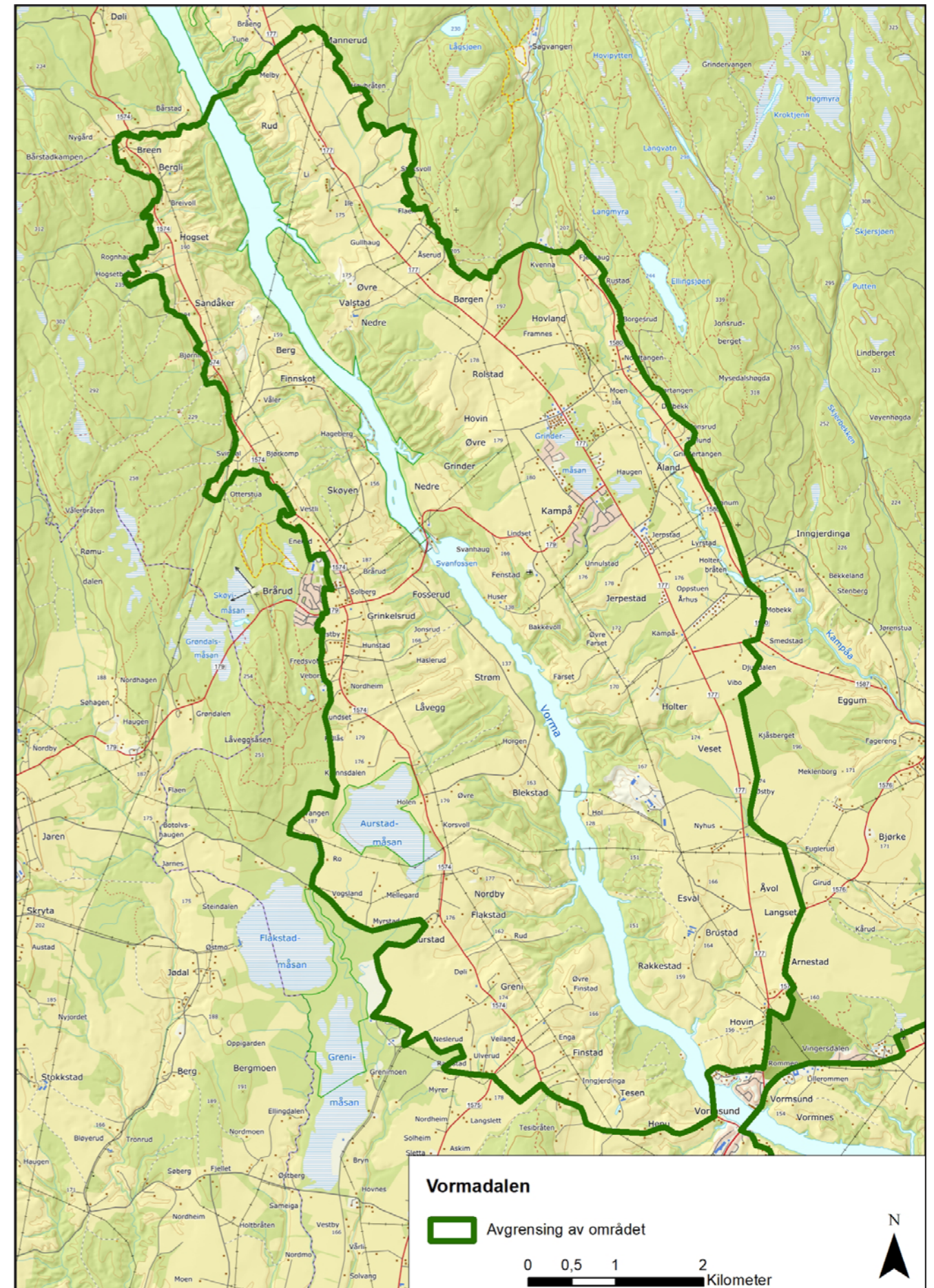
SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Landskapet er sårbart for større boligfeltutbygging og næringsområder utenom gårdstun samt andre arealkrevende inngrep som ikke er knyttet til landbruksdrift.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning innenfor dette landskapet:

- > Fortsatt landbruksdrift på jordbruksarealene er vesentlig for å ivareta landskapets karakter.
- > Bebyggelse og struktur på gårdstun og plasser bør søkes beholdt.
- > Ny bebyggelse bør forholde seg til eksisterende skala og struktur.
- > Elementer som underbygger det historiske landskapets karakter bør ivaretas, slik som gravhauger, gamle veier, enkelttrær og alleer.
- > Fenstad kirke og middelalderkirkested bør beholde sin frittliggende plass i jordbrukslandskapet.
- > Formidling og tilrettelegging for tilgjengelighet er ofte gode virkemidler i arbeidet med å ta vare på kulturhistorien i landskapet. I Vormadalen er det mange aktiviteter og arrangementer i regi av både grunneiere, frivilligheten og kommunen som bidrar til dette. Disse bør videreføres.

5. Nestangen

Historisk kirkested der to store elver møtes

Nes kommune

Areal: 9,7 km²

Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Romerike (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet omfatter elvemøtet der Vorma munner ut i Glomma fra nordvest, sør for E16. Nord for elvemøtet ligger Nestangen med Nes kirkeruiner på en høyde ute på spissen. I tillegg omfatter det jordbruksarealer på østsiden av Glomma og på sørsiden av Vorma. I sør grenser området til tettstedet Årnes.

BESKRIVELSE

De store elvene Glomma og Vorma som renner gjennom nordøstre del av Romerike skjærer gjennom Nes og deler kommunen i tre. Landskapet langs elvene består av hav- og fjordavsetninger med leire og silt (mjele) som mange steder er gjennomskåret av raviner. På østsiden av Glomma er sandavsetninger lagt opp i elvens innersving.

I samløpet mellom Vorma og Glomma er det dannet et stort, spisst nes med bratte bakker og raviner ned mot elvene. Sør for Vorma og øst for Glomma – på motsatt side av Nestangen – er det store sletter ut mot elvesvingene.

Nes kirkeruiner fra middelalderen. Foto: Kristoffer Andersen, Nes kommune

Husmannsplassen Ullershovfallet ved Glomma. Foto: Kristoffer Andersen, Nes kommune

Gamle gårdsnavn, gravhauger og gravfelt fra jernalderen, samt spor i dyrket mark etter eldre tiders bosetting og aktivitet, vitner om at landskapet her har vært bosatt og i bruk fra langt tilbake i tid. Det er synlige gravhauger på gårdene Vormnes, Vormsund, Ullershov og Haug. På østsiden av Glomma ligger det rester av et større gravfelt på gården Henni. Her sto det også en kirke som ble lagt ned tidlig på 1600-tallet.

Området preges i dag av gårdsbruk med store jordbruksarealer der korndyrking dominerer på slettene. Det er også en del husdyrhold og eng. I ravedalene er beiter stedvis holdt i hevd. Enkelte ravedalene og elvebredder er skogklede. På Nestangen er det også store naturverdier, samt gammel hagemark og slåttemark og et særpreget beitelandskap. Gårder med bygninger fra både 1700-, 1800- og 1900-tallet gjenspeiler utviklingen i landbruket.

Nestangen heter på folkemunne også Gamle Nes. Ytterst på neset ligger Nes kirkeruiner i vakre omgivelser. Kirkens geografiske plassering er ikke tilfeldig. Stedet var et viktig knutepunkt den gang elvene utgjorde de viktigste ferdselsårene i innlandet.

Gårdsnavn som Ullershov og Disen er knyttet til norrøn mytologi og tyder på at området allerede i førkristen tid kan ha vært et kultsentrum.

Romerike var sannsynligvis alt i førkristen tid delt i tre tinglag (tridjunger); Sørums, Ullensaker og Nes. På 1100-tallet ble Nes kirke oppført som en av Romerikes tridjungskirker, det vil si en av tre hovedkirker på Romerike. Det er antatt at den kan ha hatt en forgjenger i tre som ble bygget så tidlig som på 1000-tallet.

Nes kirke ble opprinnelig bygget som en steinkirke i romansk stil. Kirken gjennomgikk flere byggetrinn og ombygginger i løpet av sin 700-årige historie. Den siste store ombyggingen fant sted i 1697, da kirken fikk sin nåværende form som korskirke preget av nordisk barokk. De tidligere bygningsfasene er i dag synlige i form av fundamenter i bakken inne i kirken.

I 1854 ble kirken herjet av brann etter et lynnedslag, og på grunn av rasfare ble den ikke gjenoppbygd. Inventaret som ble reddet ble flyttet til den nye kirken som ble oppført i 1859-1860 ved den nye hovedvegen (dagens E16) omkring en km lenger nord.

Sammenraste deler av ruinene ble rekonstruert slik at murene i dag framstår som nesten komplette opp

til takhøyde. Ruinene er senere blitt reparert og konservert flere ganger. I 2010 ble det innviet et nytt, moderne klokketårn ved kirkeruinene.

Nes kirkeruiner er en viktig arena og et viktig møtested også i våre dager, og brukes fortsatt til gudstjenester, bryllup og arrangementer. Det er et stort lokalt engasjement for å skjøtte om Nes kirkeruiner og landskapet rundt.

Før jernbanen ble anlagt til Eidsvoll i 1854 og til Årnes i 1862, var elvene på Romerike viktige transportårer. Nestangen var da et viktig trafikkknutepunkt, med forbindelser og sundsteder over både Glomma og Vorma. Det viktigste sundstedet i Nes var trolig ved Vormsund gård på østsiden av Vorma. I 1909 ble sundstedet ved Hennisand på østsiden av Glomma erstattet av bru ved Årnes, etter at Årnes erstattet Vormsund som kommunesenter. Det betød slutten for Nestangen som trafikalt samlingspunkt i bygda.

På 1670-tallet tok stattholder i Norge, Ulrik Frederik Gyldenløve, initiativ til at det ble bygget en militær skanse rundt Nes kirke. Skansen var et ledd i en kjede av befestningsanlegg langs Glomma for å styrke forsvaret mot Sverige på 1600-tallet. Befestningen rundt Nes kirke dekket fergestedene ved Vorma og Glomma.

Noen år etter fredsslutningen med Sverige i 1679 ble Nes skanse lagt ned og fjernet og senere avløst av Blaker skanse ved Glomma lenger sør. Det er fortsatt noen spor igjen etter den militære virksomheten.

Nestangen er et svært rasutsatt område. 20. september 1725 gikk det store raset på Nestangen som kalles Ullershovfallet. Alle husene på begge Ullershov-gårdene raste ut i Glomma, og nye hus ble satt opp lenger inn på land. På Nordre og Søndre Ullershov finnes det fortsatt bygninger fra den første gjenoppbyggingen. Disen gård ble på den tiden prestegård på grunn av sin sikrere plassering lenger unna neset.

Etter det store leirskredet i 1725 har det gjennom årene inntruffet flere store og små ras i området. For å sikre mot ras ble det i perioden 1965-1975 foretatt store elveforbyggingsarbeider i strandkanten rundt hele Nestangen.

LANDSKAPSKARAKTER

Elvemøtet til Vorma og Glomma og det markante neset nord for dette, utgjør de naturskapte rammene for landskapet. Nestangen, som var et viktig knutepunkt for ferdsel over land og på elvene, ligger sentralt plassert ved elvemøtet. Ytterst på Nestangen ligger middelalderkirkestedet med Nes kirkeruiner svært synlig over elvemøtet, og med vid utsikt i alle himmelretninger.

Jordbrukslandskapet langs elvene er en vesentlig del av den kulturhistoriske opplevelsen. Dette er et åpent og bølgende jordbrukslandskap med åkerland, ravedaler, beiter, og store gårder med bygninger fra

1700 - 1900-tallet som gjenspeiler utviklingen i landbruket. Gravhauger og andre kulturminner fra førkristen tid gir området stor tidsdybde.

NASJONAL INTERESSE

Et særpreget landskap har oppstått der de store elvene Vorma og Glomma møtes i dette karakteristiske leirjordsområdet. Det er grunnlaget for at Nestangen har vært et viktig knutepunkt for ferdsel over land og på elvene, og derfor var et sentralt sted på Romerike i uminnelige tider. Nes kirkeruiner som ligger på tungen, var en av Romerikes tre hovedkirker i tidlig middelalder. Skansen som ble bygget ved kirken viser stedets strategiske betydning i forsvaret mot Sverige. Mye tyder på at Nestangen allerede i førkristen tid var et kultsentrum, og at det har vært kultstedskontinuitet fra jernalderen og frem til i dag. Landskapet med kirkeruiner, ny kirke, gravhauger, gamle sundsteder, prestegård og øvrige gårdstun utgjør et helhetlig kulturlandskap med stor tidsdybde.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

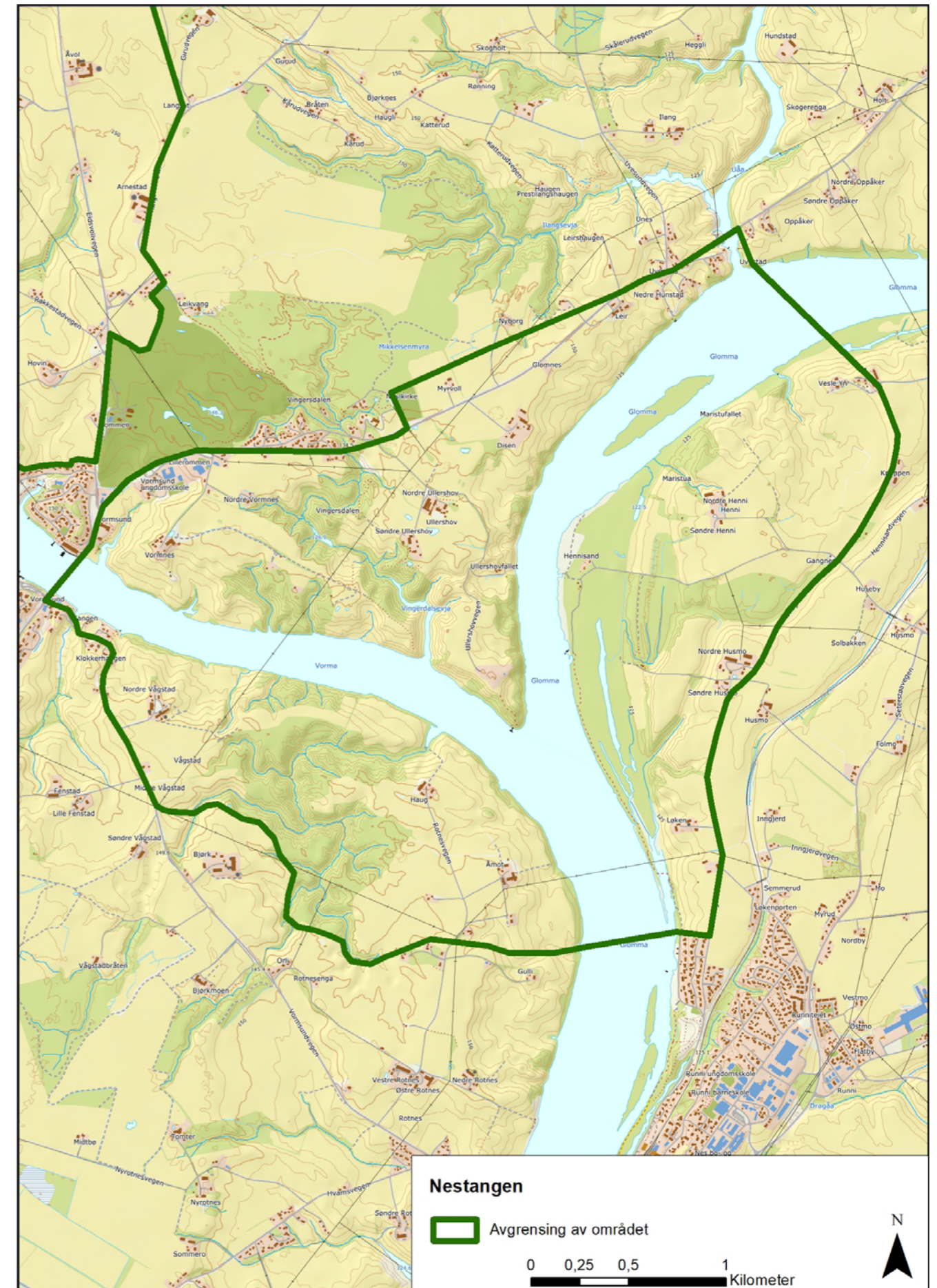
Nestangen ble utpekt som nasjonalt verdifullt kulturlandskap i fylkesmannens rapport 1994-1995 og har status som helhetlig kulturlandskap i Miljødirektoratets Naturbase. Nes kommune har utarbeidet en skjøtselsplan for området. Nes kirkeruiner er en del av Nes samlinger, som hører inn under Museene i Akershus.

Landskapet er sårbart for utvidelse av tilgrensende tettsteder, ny bebyggelse utenom gårdstunene og andre arealkrevende inngrep som ikke er knyttet til landbruksdrift. Å opprettholde beitene med riktig beitetrykk er utfordrende. Det er også utfordrende at bygninger på gårdstun går ut av bruk.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanenes arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning innenfor dette landskapet:

- > Middelalderkirkestedet med Nes kirkeruiner bør få beholde sin framtrekkende plass i landskapet.
- > Fortsatt landbruksdrift på jordbruksarealene og beiting for å begrense gjengroing er vesentlig for å ivareta landskapets karakter.
- > Bebyggelsen og strukturen i gamle gårdstun og plasser bør søkes beholdt.
- > Ny bebyggelse bør forholde seg til eksisterende skala og struktur.
- > Elementer som underbygger det historiske landskapets karakter bør ivaretas, slik som gravhauger, gamle veifar, enkelttrær og alleer, åkerholmer, gårdsdammer med mer.

6. Frogner kirkested

Middelalderkirkested på jordbruksplatå

Lillestrøm kommune (Sørum før 2020)

Areal: 1,4 km²

Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Østlandet (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Frogner kirkested og Frognergårdene ligger i et jordbrukslandskap rett sør for tettstedet Frogner, vest i det som tidligere var Sørum kommune på Romerike. Området ligger mellom elva Leira i vest og sideelva Jeksla i øst, og strekker seg til og med Myrergårdene i sør. I nord og nordvest avgrenses området av tettbebyggelse. Norges eldste jernbanestrekning, Hovedbanen, krysser området i vest og Gardermobanen krysser området i øst.

BESKRIVELSE

Hele Frogner lå under havet etter istiden. Elver og bekker har formet den gamle havbunnen og skapt

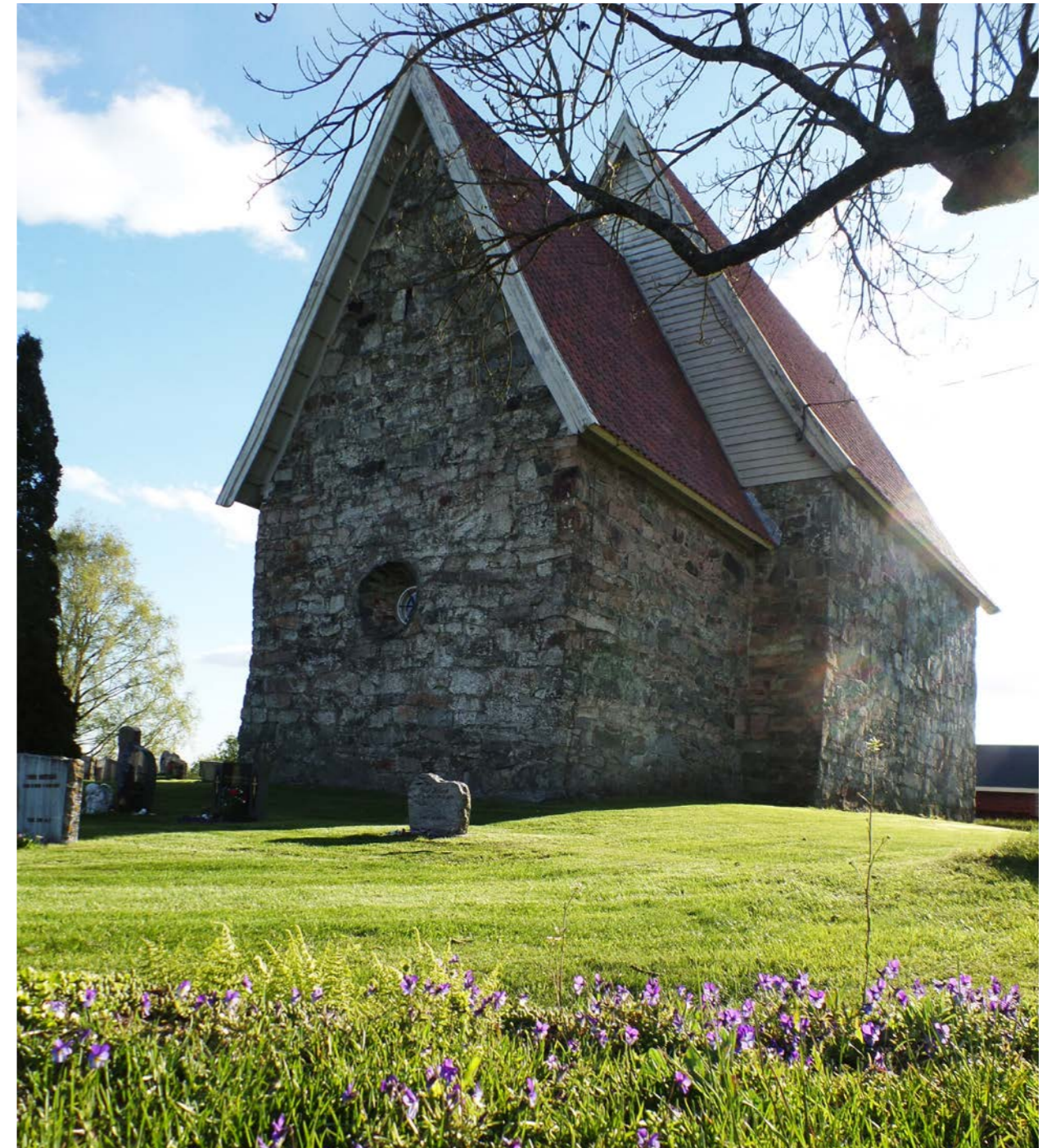
ravinedaler. Jordsmonnet består for det meste av leire, og stedvis kvikkleire. På høydedragene hvor gårdene er plassert, ligger det elveavsetninger som gir gode dyrkingsforhold. Området preges av jordbruksarealer med gårdsbebyggelse, i tillegg til noen få eneboligtomter og et felt med nye blokker i nord.

Sognet het opprinnelig Gauteid, men da kirken fikk navn etter Frognergårdene, som ligger sentralt i området, ble etter hvert Frogner også navn på sognet. Det er usikkert hva Frogner betyr. Det kommer fra Fraun, er trolig et veldig gammelt navn og kan være knyttet til den eldste faste bosetningen i et område. Navnets alder og mulige betydning tyder på at det har ligget gårder her i veldig lang tid, sannsynligvis tilbake til jernalder eller enda tidligere. Det er funnet gjenstander i området fra siste del av steinalderen, som er knyttet til jordbruksaktivitet.

Frognergårdene ligger på et markant platå i jordbrukslandskapet. Dette er en typisk plassering for de eldste gårdene. I jernalderen ble gravhaugene som

Den nye kirken med Frogner gamle kirke til høyre ligger i et bølgende jordbrukslandskap. Foto: Bodil A. Westby, Sørum kommune

Middelalderkirkestedet med Frogner gamle kirke. Foto: Turid Rikheim, Sørum kommune

regel plassert i nærheten av bosetningen. I området rundt Frognergårdene er det bevart en gravhaug og det har vært flere her som er fjernet. Dette tyder på at det har vært gårdsbebyggelse her i denne perioden.

Kirkestedet ligger ved den sørligste gården på fellestunet til Frognergårdene, øverst på en høyde i ravinlandskapet. Her er det kirkegård og kirke fra middelalderen i tillegg til en nyere trekirke. En runeskrift tyder på at den eldste kirken, som er en romansk steinkirke, ble bygget omkring 1200. Kirken

ble trolig etablert som privatkirke på storgården Frogner i løpet av 1100-tallet. Plasseringen av kirken på høydedraget viser kirkens og gårdeierens makt i samfunnet. Herfra kunne man ha oversikt over, og dominere omgivelsene.

I 1918 brant kirken og inventaret gikk tapt, men store deler av murene sto igjen. Den yngre trekirken, sør for den gamle, ble ferdigstilt i 1925 som erstatning for den nedbrente kirken. Middelalderkirken ble

gjenoppbygget i flere etapper fram til 70-tallet og ble vigslet til ny bruk i 1981.

Frogner var i flere hundre år annekssogn i Sørums, det vil si at de ikke hadde egen prest. Frognergårdene som lå like ved kirkene har derfor hatt flere tilleggsfunksjoner gjennom tiden, som for eksempel husly for presten og andre kirkebesøkende. På 1800-tallet var det også skystasjon, gjestgiveri og landhandel på den sørligste gården på fellestunet. Alt dette vitner om at Frognergårdene har hatt en sentral posisjon både i bygda og på Romerike. Den nordligste gården på fellestunet den eldste bevarte bebyggelsen.

Frogner var og er mer sentralt enn resten av Sørums, når det gjelder kommunikasjon. Den Trondhjemske Kongevei, som før var hovedvegen fra Oslo til Trondheim, gikk gjennom Frogner. Denne var delvis sammenfallende med Pilegrimsleden og Oldtidsvegen, den eldste traséen går øst for kirkestedet og dagens Pilegrimsled går innom kirkene. Den Fredrikhaldske hovedvei tok av fra den Trondhjemske kongevei og gikk videre østover gjennom Sørums og til Halden. Traséene til disse tidligere hovedvegene er i dag endret, men deler av strekningene er bevart.

Da Hovedbanen ble åpnet og Frogner fikk jernbanestasjon i 1854, vokste det fram et lite sentrum rundt stasjonen nord og vest for jernbanen langs Trondheimsvegen. Dermed flyttet sentrumsfunksjonene seg fra Frognergårdene til motsatt side av jernbanen. Den arkitekttegnede stasjonsbygningen i sveitserstil er fra samme år som stasjonen åpnet og ligger nordvest i landskapet. Ved jernbanestasjonen ble det etablert meieri, butikker og bedrifter som førte til økt tilflytning. Utbyggingen av villaer økte fra 1950, og på 90-tallet og framover har det vært kraftigst fortetting og bygging av blokker.

Fra å tidligere ha vært preget av jordbruk og industri har Frogner i større grad blitt en bolig- og pendlerbygd hvor kun en liten del av innbyggerne jobber ved bostedet. Jordbruket er fortsatt aktivt med store sammenhengende jordbruksarealer.

LANDSKAPSKARAKTER

Middelalderkirkestedet ligger i et bølgende jordbrukslandskap med raviner, og elver i øst og vest. På et markant platå i landskapet ligger en middelalderkirke og en nyere kirke med kirkegård. På det samme platået ligger også de eldste tunene til Frognergårdene som kirken og deretter bygda har fått navn etter. Området er et historisk knutepunkt for ferdsel med

to tidligere hovedveger som har krysset hverandre her, i tillegg til Hovedbanen, med Frogner stasjon, som går på vestsiden av Frognergårdene. Gårdene, kirkene og etter hvert jernbanen har lagt grunnlaget for utviklingen av det som ble tettstedet Frogner på nordsiden av dette landskapet.

NASJONAL INTERESSE

Kirkene med pilegrimsleden, Frognergårdene og forhistoriske spor med sammenhengende åkre rundt, utgjør et helhetlig landskap med stor tidsdybde. Dette stedet har vært sentralt på Romerike i lang tid, med to hovedveier som møttes her. Deler av en av dem har også vært en oldtidsvei, og Pilegrimsleden som brukes i dag går innom kirkene på Frogner. Den sentrale beliggenheten gjør området mer sårbart, samtidig som opplevelsesverdien blir langt større enn om det hadde ligget for seg selv i et mindre utbygget landskap.

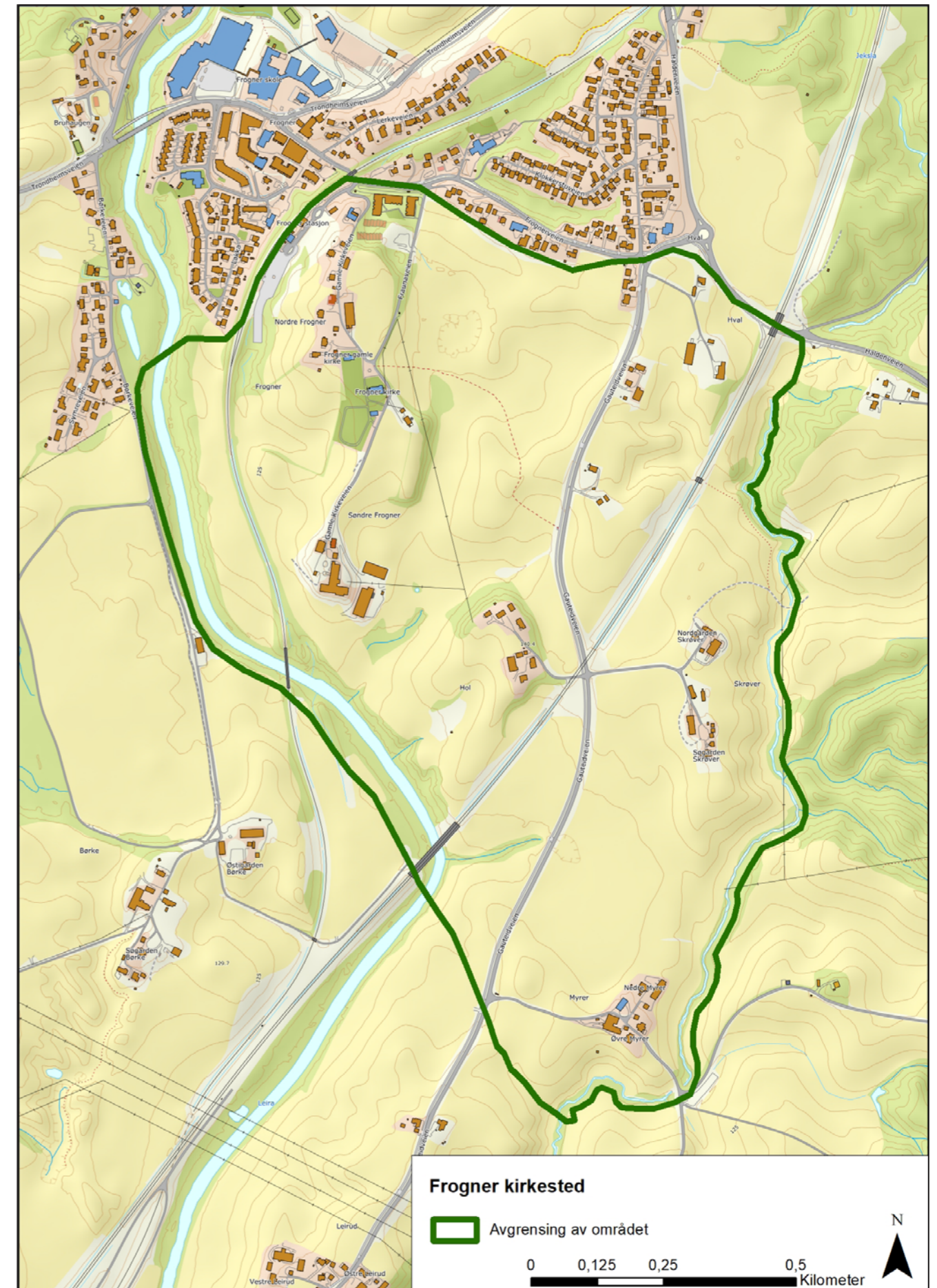
SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Dette området er sårbart for utbygging og arealendring, fordi det grenser inn mot et av fylkets prioriterte tettsteder som skal vokse kraftig i årene som kommer. Det er generelt utbyggingspress i og rundt tettstedet Frogner. Øverst i kirkebakken er nye blokker under oppføring og på Hvalsjordet nordøst for området er det også planer om utbygging. Det er i tillegg planer om utvidelse av kirkegården sørøst for kirkene.

Hele KULA-området bør legges inn i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen, samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > I tillegg til at enkeltelementene med kulturhistorisk verdi bør bevares, bør også jordbrukslandskapet opprettholdes med aktiv drift.
- > Det er viktig at kirkene får fortsette å være godt synlige i landskapet og at ikke annen bebyggelse og endring av landskapet minker den visuelle virkningen de har.
- > Strukturen og den eldre bebyggelsen i gårdstunene bør beholdes.
- > Nye driftsbygninger bør få en form og plassering som tar hensyn til landskapet.

7. Sørumsletta

Sudreimsættas landskap

Lillestrøm kommune (Sørum før 2020)

Areal: 4,6 km²

Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Østlandet (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Sørumsletta ligger sentralt i Midtbygda i tidligere Sørum kommune langs nordsiden av Glomma, på motsatt side av Sørumsand sentrum. Området avgrenses av elva Rømuva i vest, Haldenvegen i øst, Glomma i sør og Lørenfallet i nord.

BESKRIVELSE

Sørumsletta er et relativt flatt bølgende jordbrukslandskap med raviner langs Glomma. Haldenveien, som går på østsiden av sletta, het tidligere Øvre Fredrikhaldske kongevei og gikk fra Halden via Aurskog og Blaker til Frogner hvor den møtte den Trondhjemske kongevei. Ved Elvestad var det fergested for kryssing av Glomma. Vannveiene, ferdselsårene og gode dyrkingsforhold har gjort Sørumsletta til et sentralt og attraktivt sted i lang tid. Fra sletta er det vid utsikt mot sør og vest.

Sørum kirke ligger på høyden av sletta og er en middelalderkirke i romansk stil fra slutten av 1100-tallet. Kirken er lite endret med bevarte detaljer

Sørum kirke fra middelalderen er svært godt bevart. Foto: Ola Rønne

Utsikt mot Sørumsletta, sett fra Søhammeren på motsatt side av Glomma. Foto: Turid Rikheim, Sørum kommune

fra middelalderen og den var en av tre tridjungskirker, det vil si hovedkirker, på Romerike. De andre to var i Nes og Ullensaker. Kun Sørum kirke er bevart, mens Nes kirke står som ruin.

Gårdsnavnet Sørum, i eldre form Sudreim, ga navn til kirken og senere til sognet og bygda.

Gården Sørum var på 1300- og tidlig 1400-tall adelig setegård for Sudreimsætta og var et av landets største gods. Ætten var i slekt med norske konger, de var sysselmenn på Romerike og deltok i rikets styre. Et av Sudreimsættas skjoldmerker var inspirasjonen til Sørums kommunevåpen, som var en rød rose på gylden bunn.

Akkurat hvor godset lå er ikke kjent, men det kan ha vært mellom de to gårdstunene på dagens Sørumgårder. Noe av grunnlaget for makten til Sudreimsætta var det selvdrenerende jordsmonnet på Sørumsletta som var attraktiv dyrkingsjord. Sørumgårdene hadde

en viktig posisjon også etter 1600-tallet da de gikk ut av Sudreimsættas eie. Blant annet var Sørum Søndre kapellangård på 1700-tallet. På 1700- og 1800-tallet hadde Sørumgårdene et teglverk som lå ved gårds-tunet på Smedsrud, med Blaker Skanse som en viktig kunde.

Sørum prestegård, som tidligere het Huseby, ligger nord i området og har vært prestegård siden middelalderen. Den var en storgård med mange husmannsplasser. Hovedbygningen fra 1830-årene er bevart. Nord for gården ligger en av de større gravhaugene på Romerike, og like ved er det funnet spor etter et stort forhistorisk langhus. Dette tyder på at det har vært maktkonsentrasjon her også i jernalderen. Gårdsnavnet Huseby er ofte knyttet til gårder med sentrumsfunksjoner.

I området rundt Sørumgårdene er det funnet svært mange fornminner. Blant annet er prydgjenstander

fra jernalder funnet løst på åkrene i området. I skogholtet mellom Haldenveien og Bingenveien ligger det tre gravfelt med gravhauger og en hulvei (oldtidsvei). Det har trolig vært mange flere synlige gravhauger i landskapet i jernalderen som er fjernet over tid etter omleggingen av jordbruket.

Mange av fornminnene ligger under markoverflaten. Ikke langt fra Sørungårdene ble det ved arkeologiske undersøkelser blant annet funnet mer enn 500 stolpehull og trolig finnes det langt flere ellers i området. Dette tyder på at det har vært mange hus her i forhistorien.

I tillegg til Sørungårdene og Huseby har også Bingengårdene vært storgårder og hatt en sentral posisjon. Sorenskriveren bodde på Bingen på tidlig 1800-tall og gårdene var også til ulike tider lensmannsgårder. Bingen lenser ligger ute i Glomma på sørsiden av Sørumsletta. Vest-Bingen hadde rettighetene til landet der lensefestene var plassert. Eierne eller brukerne av lensene måtte betale lensetoll til eieren av gården.

Erling Skakke tok ifølge sagaene inn hos en prest som holdt messe ved Rjøðokull i 1167, hvor han ble overfalt av Hettesveinene. Mye tyder på at dette var en kirke som lå der Bingengårdene ligger nå.

Gårdene på Bingen består i dag av fem driftsenheter og dekker et stort sammenhengende landbruksareal i småkupert terreng, oppdelt av noe skog og beiteområder. Gårdsbebyggelse fra 1800-tallet er bevart på Huseby, Sørungårdene og Bingengårdene. Mange husmannsplasser hørte til Bingen. De fleste lå ned mot elva og huset lensearbeidere. Noen hadde også arbeid på gårdene eller kombinerte jordbruksarbeid med arbeid på lensene. Sørungårdene hadde også flere husmannsplasser, som for det meste lå nedover mot Glomma.

Kommunesenteret var tidligere i Lørenfallet, nord for Sørung kirke og skolen. På 60-tallet ble det flyttet til Sørumsand. Bosetningen i området preges fortsatt av at det er et aktivt jordbruksområde, men fra 1900-tallet har det kommet til noe villabebyggelse langs veiene.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet langs Glomma preges av bølgende åkermark med raviner og en middelalderkirke på høyden av sletta. Rømua renner forbi i vest og Øvre Fredrikhaldske kongevei passerer i øst. I det åpne og sammenhengende jordbrukslandskapet er det flere godt bevarte gårdstun, eldre ferdselsårer og stor tetthet av arkeologiske kulturminner.

NASJONAL INTERESSE

Sørumsletta var et maktsenter i jernalder og middelalder og er nevnt i sagaene. Det åpne sammenhengende jordbrukslandskapet har lang kontinuitet og svært stor tetthet av fornminner, spesielt fra jernalder. Den godt bevarte middelalderkirken med sin sentrale plassering i landskapet, var en av tre hovedkirker på Romerike, og storgården Sørung var sete for adelslekten Sudreimsætta.

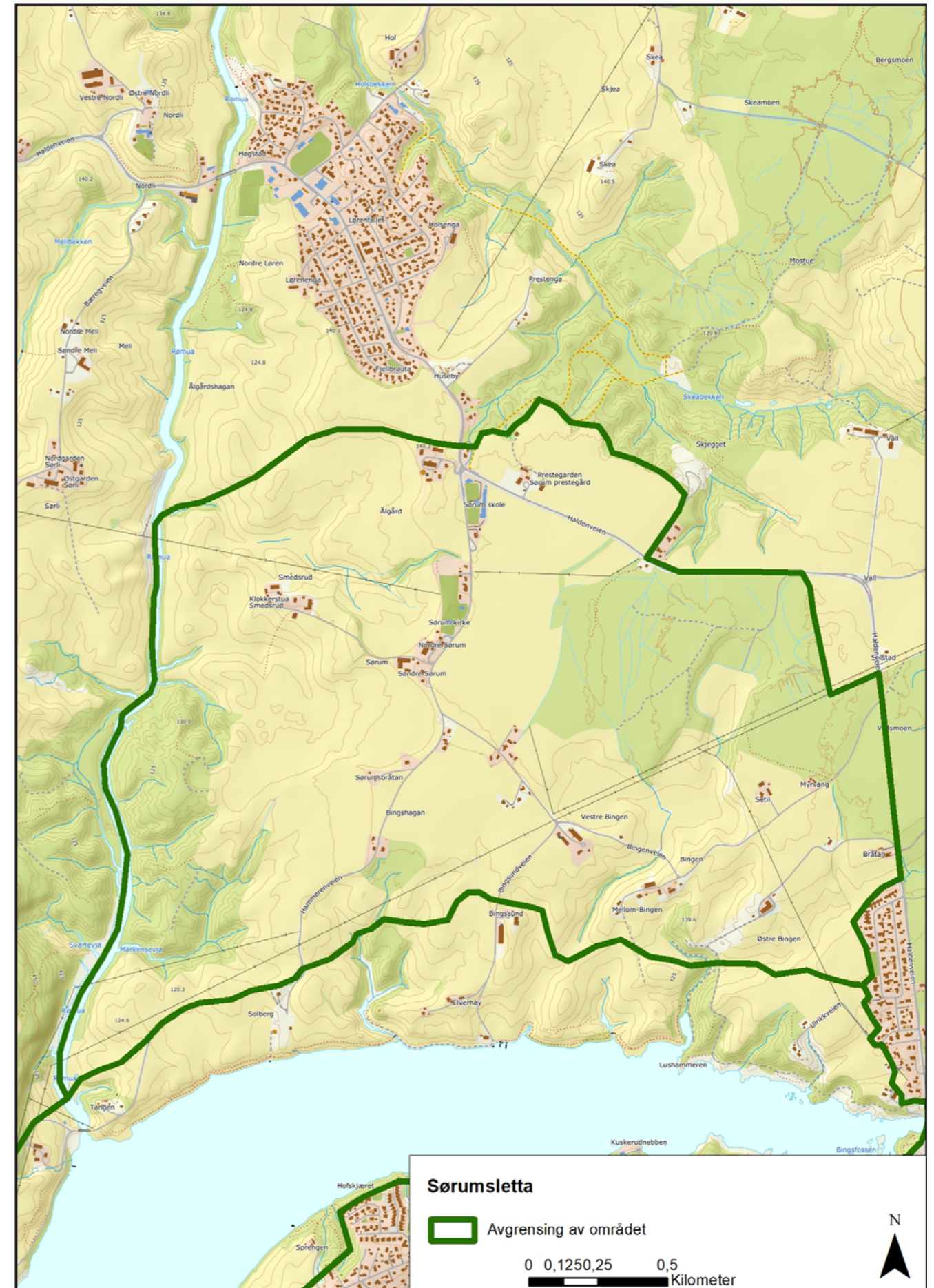
SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Området er sårbart for fradeling, utbygging og nye store landbruksbygg. Fortsatt jordbruksdrift er viktig for å opprettholde landskapsverdiene. Det er viktig at kirken beholder sin synlige plassering i landskapet.

Hele KULA-området bør legges inn i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen, samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Enkeltelementene med kulturhistorisk verdi bør bevares.
- > Jordbrukslandskapet bør opprettholdes med aktiv drift.
- > Det er viktig at kirken får fortsette å være godt synlig i landskapet og at ikke annen bebyggelse og endring av landskapet minker den visuelle virkningen den har.
- > Strukturen og den eldre bebyggelsen i gårdstunene bør beholdes.
- > Nye driftsbygninger bør få en form og plassering som tar hensyn til landskapet og er i tråd med eksisterende bygningsstruktur.

8. Bingsfoss i Glomma – Nordre Øyeren

Tømmerslepenes landskap

Lillestrøm (Sørum og Fet før 2020) og Rælingen kommuner

Areal: 73,9 km²

Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Østlandet (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet omfatter nordre del av innsjøen Øyeren og deler av Glomma, Nitelva og Leira som munner ut i Øyeren i nord. Avgrensingen følger hovedsakelig Glomma fra Bingsfossen ved Sørumstrand i nordøst, til og med Øyeren deltaet. Nordvest for Øyeren strekker landskapet seg opp til elvemøtet Nitelva/Leira hvor byen Lillestrøm begynner.

BESKRIVELSE

Der Glomma møter Øyeren i nord finner vi Nord-Europas største innlandsdelta, et landskap som domineres av mange øyer og sandbanker med strand-områder rundt. Skogsområder omkranser store deler av landskapet, og skogen har alltid vært en viktig ressurs. Treslagene som ble brukt til materialer for tusen år siden vokste ofte langt fra bosetningsområdene. Derfor er det sannsynlig at tømmerfløting, der det var mulig, allerede da var en viktig transportmåte.

Det har vært fløtet store mengder tømmer i Glomma gjennom flere hundre år. Skriftlige kilder dokumenterer fløting ved Bingen lenser tilbake til 1500-tallet, men antagelig startet det tidligere. Bingen lenser ligger ute i Glomma ved tettstedet Sørumstrand. De majestetiske steinkarene er godt synlige i landskapet. Ved strandbredden på begge

Bingen lenser med massive lensekar i Glomma. Foto: Turid Rikheim, Sørum kommune

Fløtingsanlegget på Fetsund lenser er et markant element i landskapet. Foto: Arve Kjersheim, Riksantikvaren

sider av Glomma er lenseplasser (fløterbruk) og hvile-brakker for arbeiderne på anlegget fortsatt bevart.

Tidligere strakte Øyeren seg kun fra Mørkfoss i Spydeberg og opp mot Enebakk. Områdene i nordenden var tørt land, og elveløpene buktet seg fram. Bordbåtene med plank fra de mange oppgangssagene i området ble staket oppover Nitelva til Lillestrøm der plankekjørerne overtok. I årene rundt 1860 kom den første reguleringen av Øyeren. For å få bukt med de store vårflommene ble vintervannstanden regulert opp med nesten to meter og de lavtliggende områdene kunne tas i bruk til tømmerfløting. Noen beite-arealer gikk tapt, mens andre områder kunne tas i bruk, siden de ble sikret mot oversvømmelse. Slik endret reguleringen landskapets karakter.

I 200–300 år ble tømmeret sortert ved Bingen lenser, et lenseanlegg nedenfor Bingsfossen. Kongsvingerbanen kom i 1862, og Fetsund ble valgt som krysningssted over Glomma. I 1860–1861 ble hovedlensene flyttet til Fetsund og Bingen lenser ble da en atthaldslense som stoppet tømmeret. De første dampsagene ble bygd ved Nitelvas bredder på stedet som etter hvert fikk navnet Lillestrøm. Da ble også Glomma det vassdraget i Norge som fraktet mest tømmer, og Bingen- og Fetsund lenser ble et viktig knutepunkt.

Byggingen av jernbanebrua over Glomma ved Fetsund førte til at mye av virksomheten ved Bingen ble flyttet til Fetsund. Bingen lenser fungerte da som et stort tømmerlager som slapp dagsrasjonene med tømmer nedover elva til Fetsund. Ved Fetsund lenser

ble tømmeret sortert, buntet og slept videre nedover Øyeren til Østfold eller til lokale sager. Like utenfor KULA-området, nært opp til Bingen lenser, ligger startstedet for den smalsporede jernbanen Urskog-Hølandsbanen/Tertitten som i sin tid ble bygget for tømmertransport og som knytter området til Haldenkanalen i Østfold. Bingen- og Fetsund lenser er tett knyttet til hverandre historisk og sporene fra begge er godt synlige i landskapet. I 1985 ble driften ved anleggene lagt ned og tiden da tømmer-slepene gikk nedover Øyeren var over.

Det som fortsatt er bevart av fløtingsanlegget på Fetsund består i dag av 2,5 km anlegg i vann, 25 bygninger, 12 stålbåter og 23 robåter. I tillegg ligger det kulturminner som lenseplasser, bygninger tilhørende lenseanlegg og rester etter sagbruk, langs Glomma.

Flere åer og bekkedrag som har hatt en sentral rolle for tømmerhistorien munner også ut i vassdraget. Sør for deltaet finner vi spor etter den omfattende sagbruks- og industrivirksomheten som fantes her.

På vestsiden av Øyeren har vannveiene i landskapet vært grunnlaget for sagbruk i flere hundre år. Fra 1500-tallet og fram til omkring 1860, har det vært sagbruk og annen industri ved Nordbyåa, som var et viktig industriområde i Rælingen i nærmere 400 år. Ved Byåa, lenger sør var det på det meste syv sager. De nederste sagene lå nesten helt nede ved Øyeren, og var trolig basert på innkjøpt tømmer som kom vannveien. Flere lensefester ligger helt eller delvis ute i vannet ved åa. Dette er antakelig rester etter oppsam-

lingsanlegg for tømmer. Nordbyåa og Byåa har begge rester etter de mange oppgangssagene som fantes på Nedre Romerike før dampsagene gjorde sitt inntog.

I Gansdalen, på østsiden av Øyeren, var det sagbruksdrift fra rundt år 1600. Før det nåværende sagbruksdrift ble anlagt i 1882, bestod Gahn Bruk av 12 oppgangssager som lå etter hverandre i Gansåa og Østanesåa. Samlet var Gansbruksdrift det største sagbruksdrift i Fet og sentrum for sagbruksindustrien rundt Øyeren. Bruket fikk fløtet tømmer fra Fetsund Lenser. Gansbruksdrift er det eneste sagbruksdrift som er bevart innenfor dette landskapet og vitner om den store sagbruksvirksomheten som en gang var rundt Øyeren. På en høyde over bruket ruver fortsatt Gan gård hvor brukseieren holdt sine sommerfester med bemidlede gjester fra hovedstaden.

Området har stor tidsdybde. Langs Glomma ved Bingen finner vi gravrøyser, Romerikes eneste kjente helleristninger med motiver av blant annet en båt, og funnstedet for Norges eldste båt; Sørumbåten en stokkebåt fra ca. 170 år f. Kr. Nord for området, like ved Sørum middelalderkirke, ligger Sørum gård som var setegård for Suderheimsætten, en av de rikeste adelslektene i Norge i middelalderen. I området rundt Sørum kirke er det en uvanlig høy tetthet av kulturminner som viser hvor viktig dette stedet har vært i lang tid.

LANDSKAPSKARAKTER

Hovedstrukturen i landskapet er vannveiene som omfatter Nordre del av Øyeren og innsjøens møte med de omkringliggende elvene Glomma og Nitelva/Leira. Landskapet domineres også av øyene i deltaet i Nordre Øyeren og strandområder rundt.

Tømmersorteringsanleggene la grunnlaget for mye av tettstedveksten som omkranser dette landskapet. Omfattende drift og tidlig industri knyttet til skogbruksdrift i denne delen av Glommavassdraget, har preget landskapet i Nordre Øyeren. Sentralt i Glommavassdraget ligger Bingen lenser og Fetsund lenser med landskapet rundt. Her møtes tømmerfløting og tømmer-sortering og- frakt på vann.

NASJONAL INTERESSE

De bevarte anleggene ved Bingen lenser og Fetsund lenser, sammen med rester etter sagbruk og tømmertransport, er en svært viktig del av den nasjonale fortellingen om Norge som trelastnasjon. Her møtes tømmerfløting og tømmer-sortering og- frakt på vann. Dette landskapet gir et svært godt bilde av sammenhengene mellom natur og kultur i det som en gang var landets største næring. Dette er det eneste området i landet der så mange elementer fra denne historien fortsatt er bevart. Det er sannsynligvis også det eneste, eller et av få, som er bevart i verden av denne størrelsen og utstrekningen.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Store deler av Nordre Øyeren er vernet som naturreservat og Fetsund lenser, med lenseanlegget i elva og omkring 20 bygninger på nordvestsiden av elva, er fredet etter kulturminneloven. Områderegeringsplan for Bingen lenser og områdene langs Glomma ble vedtatt i 2020 med formålet å sikre bevaring av kulturminner med mer, og legge til rette for friluftsliv.

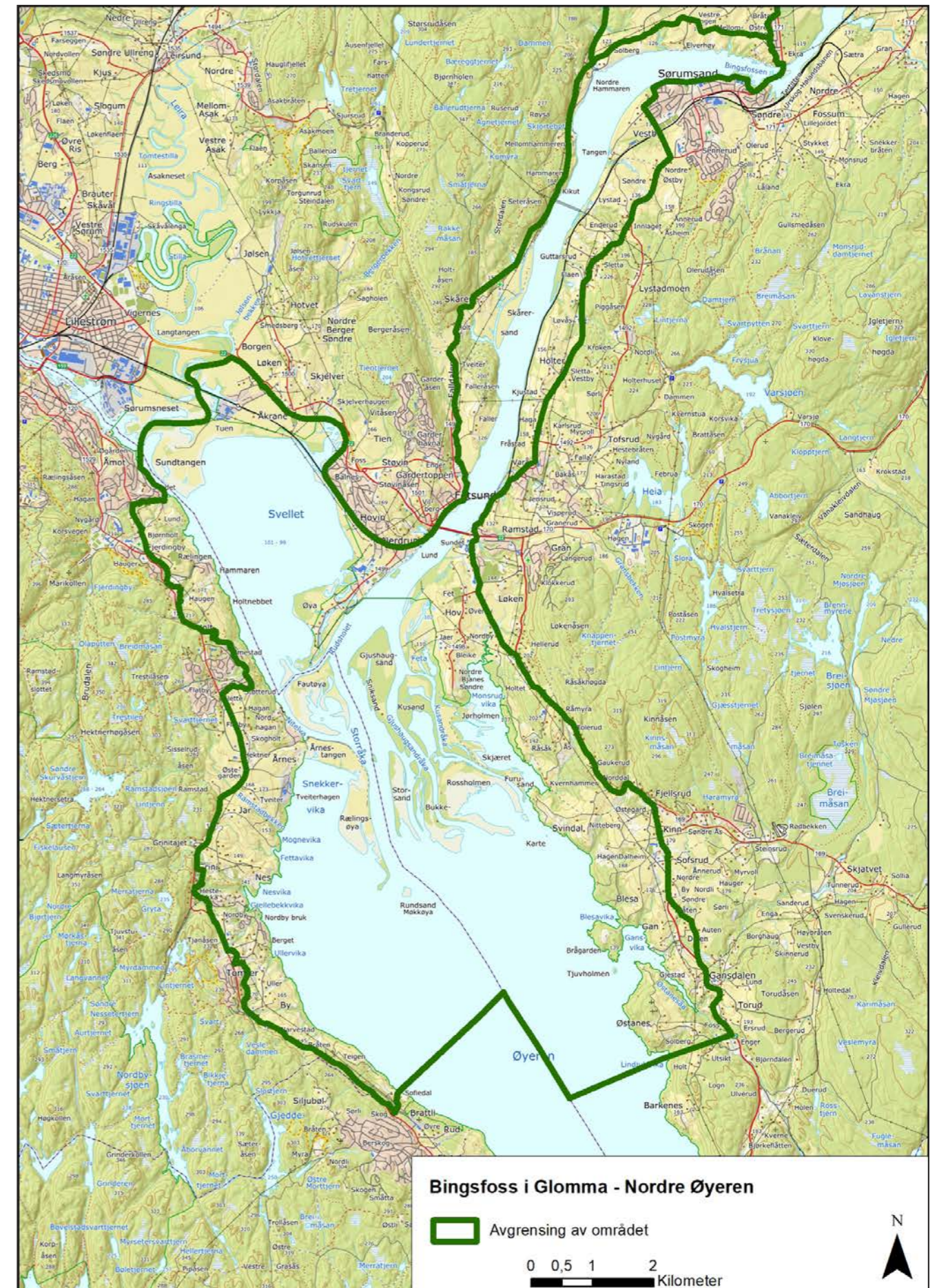
Fetsund lenser er et av de 15 anleggene som inngår i Riksantikvarens bevaringsprogram for tekniske og industrielle kulturminner. Disse anleggene er vurdert å ha nasjonal verdi som representanter for virksomheter og næringer som har vært vesentlige for Norges utvikling som industrinasjon, og for utviklingen av det moderne Norge.

Det er spesielt sammenhengene mellom de ulike kulturmiljøene i området som er mest sårbare for endringer og som vil kunne påvirke opplevelsen og forståelsen av det kulturhistoriske landskapet og anleggene. Flere sentrale trafikkarer går gjennom og grenser til området. Framtidige utbygginger av vei og jernbane vil derfor kunne endre området i stor grad. Det er utbyggingspress i de tilgrensende tettstedene Fetsund og Sørumsand, og fortetting og nye boligfelt vil kunne endre landskapet og påvirke opplevelsen av kulturhistorien i området.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Enkeltelementer, som installasjoner og byggverk i vann og på land tilhørende fløting og sagbruksvirksomhet bør bevares. Dette gjelder blant annet lenseanlegg, tekniske innretninger, murer, veifar, brygger, verkstedbygninger, hvilebrakker, lenseplasser og andre bygninger.
- > Eldre installasjoner og bygninger tilhørende dampskipstrafikken og det tidlige friluftslivet langs Øyeren bør også bevares.
- > Det er viktig at sammenhengene mellom enkelt-elementene, anleggene og vannstrengen bevares.
- > Omfattende samferdselstiltak og utbygging som ødelegger sammenhengene mellom de ulike elementene og lesbarheten i landskapet bør unngås.
- > Formidling og tilrettelegging for tilgjengelighet er ofte gode virkemidler i arbeidet med å ta vare på kulturhistorien i landskapet. Det viktige og omfattende arbeidet som gjøres for å formidle historien i dette landskapet bør videreføres.

9. Skulerud og Skulerudsjøen

Tømmerfraktens landskap

Aurskog-Høland kommune

Areal: 7,1 km²

Området ligger i landskapsregion 7) Skogtraktene på Østlandet (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet omfatter Skulerudsjøen (118 moh) og de nærmeste jordbruks- og skogsområdene rundt sjøen. Skulerudsjøen er en del av Haldenvassdraget, som strekker seg 149 km fra kilder i Nes kommune i Akershus til utløpet i Iddefjorden ved Halden i Østfold. KULA-området avgrenses til det landskapet ved Skulerudsjøen som har direkte tilknytning til Haldenkanalen. Ved fylkesgrensen i sør møter området KULA-området Haldenvassdraget i Østfold, der hovedparten av Haldenkanalen ligger.

BESKRIVELSE

Skulerudsjøen ligger i et stort barskogområde med omfattende tømmerressurser og noe dyrket mark ved sjøene. Skulerudsjøen kalles også Skulerudvannet. Skulerud brygge på østsiden var endestasjon for Urskog-Hølandsbanen. Ved Skulerudsjøen er det påvist gravrøyer fra jernalder, dyregraver fra vikingtid og middelalder og anlegg for produksjon av kull fra middelalder som viser at området har vært brukt over svært lang tid. Det har trolig vært fløtet tømmer fra Høland til Halden allerede omkring 1330.

I 1852 ble Haldenvassdragets kanalselskap stiftet for «Farbargjørelsen av Det Fredrikshaldske Vasdrag». Den opprinnelige planen var å kanalisere helt fra Bjørkelangen i Aurskog-Høland til Femsjøen ved Halden, men de foreslåtte anleggene lengst nord ble ikke etablert. Endestasjonen for Haldenkanalen ble dermed Skulerud øverst i Skulerudsjøen.

Skulerud brygge med pakkhuset til høyre. Foto: Christina Ljoså, Riksantikvaren

Nedenfor Skulerud kalles Haldenvassdraget for hovedvassdraget. I årene 1852–1860 ble det bygget sluser mellom de fem sjøene i hovedvassdraget slik at det ble farbart mellom Skulerud og Femsjøen ved Halden. I Skirfossen mellom Skulerudsjøen og Rødenessjøen ble den trange passasjen i 1862 sprengt ut for å gi plass til dampdrevne båter.

Haldenkanalen ble bygget under ledelse av fløtingsinspektør Engebret Soot, en pioner i faget. Han hadde tidligere bygget Sootkanalen, Norges eldste sluseanlegg som sto ferdig i 1849. Sootkanalen var en del av Grasmokanalen, som starter fra Skjervangen i Eidskog i Hedmark. Dette anlegget gjorde det mulig å frakte tømmer fra de skogrike områdene på norsk side av grensen motstrøms over vannskillet til Setten i Aurskog-Høland, og derfra sørover mot Skulerudsjøen. Videre sørover kunne tømmeret fløtes i Haldenvassdraget til sagbrukene ved Halden. Den siste ordinære fløtingen i vassdraget var i 1982, og en over 600 år gammel virksomhet var avsluttet.

Fra siste del av 1800-tallet ble kanalen også brukt til gods- og passasjertrafikk og i turistsammenheng. Fra 1863 med DS Engebret Soot og fra 1887 med DS Turisten som gikk i rute mellom Tistedal og Skulerud.

I 1896 åpnet den smalsporede jernbanen Urskog-Hølandsbanen, også kalt «Tertitten», mellom Sørumsand ved Glomma og Bjørkelangen. I 1898 var banen forlenget til Skulerud brygge. Også før jernbanen kom til Skulerud var stedet et viktig knutepunkt mellom vei og vannvei. I tillegg til å være jord- og skogbruksbygd var Skulerud et industristed med fløting, dampsgag, garveri og dreieri. Med Urskog-Hølandsbanen ble Skulerud også et knutepunkt mellom jernbane og kanal og etter hvert buss. Her var det skysstasjon og senere også hotell for reisende.

Skulerud som endestasjon for Urskog-Hølandsbanen knytter Haldenkanalens historie sammen med tømmertransporten fra Glommavassdraget. Ved Skulerud brygge ble tømmer lastet over fra jernbanevogner og fløtet videre nedover Haldenkanalen. Jernbanen ble også brukt til gods- og persontransport og tidlig turisme. Samtrafikk med DS Turisten i «Den store rundreisen» ble en populær turistattraksjon.

Urskog-Hølandsbanen ble nedlagt i 1960. I Aurskog-Høland er selve traseen bevart gjennom store deler av kommunen, dels som gang- og sykkelvei og dels som bilvei, og flere steder er det bevart kulturminner knyttet til jernbanen, men det er kun i Sørumsand det er bevart en strekning med jernbanskiner. I KULA-området inngår kun den delen av Urskog-Hølandsbanens jernbaneanlegg som er tilknyttet Skulerud.

Tømmerkrana ved Skulerud brygge var viktig for overgangen mellom jernbane og kanal. Foto: Ulf Ingemar Gustafsson, Riksantikvaren

Ved Skulerud er stasjonsbygningen revet, men lokomotivstallen står fortsatt. Det samme gjør smia, den gamle tømmerkrana, pakkhuset og dampskipsbrygga. Arbeidet med å reetablere jernbanemiljøet er i gang i regi av Haldenvassdragets Kanalselskap AS, og det er lagt jernbanespor på stasjonsområdet.

Fra dagens Skulerud kan reisende starte sin ferd gjennom Haldenkanalen, og de kan overnatte i Smia som er innredet til kystledhytte. Den nyrestaurerte dampbåten Turisten går atter i turisttrafikk på kanalen.

LANDSKAPSKARAKTER

Hovedstrukturen i landskapet er den langstrakte Skulerudsjøen som er omgitt av store skogsområder og med gårder og dyrket mark ned mot sjøen. Skulerudsjøen er en del av Haldenvassdraget, der Haldenkanalen ble anlagt for å frakte tømmer fra skogrike områder.

Ved Skulerud brygge, som er den nordlige endestasjonen på Haldenkanalen og den sørlige endestasjonen for Urskog-Hølandsbanen, møttes transport på bane og transport over vann. Det bevarte og reetablerte jernbaneanlegget ved Skulerud er et svært sentralt kulturminne i denne fortellingen.

NASJONAL INTERESSE

Skulerudsjøen og Skulerud brygge er en integrert del av Haldenkanalen. Det er det eldste av Norges to kanalsystemer med sluser som fortsatt er i bruk til turisttrafikk. Haldenkanalen representerer et større kanalsystem knyttet til både trelast- og foredlingsindustrien og samferdsels- og teknologihistorien i Norge fra andre halvdel av 1800-tallet og utover 1900-tallet. Byggingen av anlegget ble ledet av Engebret Soot, en pioner innen kanalbygging i Norge. Skulerud brygge og jernbaneanlegg er knutepunkt mellom to anlegg som representerer nyvinninger innen samferdsel og teknologi på 1800-tallet; Haldenkanalen og Urskog- Hølandsbanen. Anleggene representerer virksomheter og næringer som har vært vesentlige for utviklingen av Norge som industri-nasjon, og for utviklingen av det moderne Norge.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

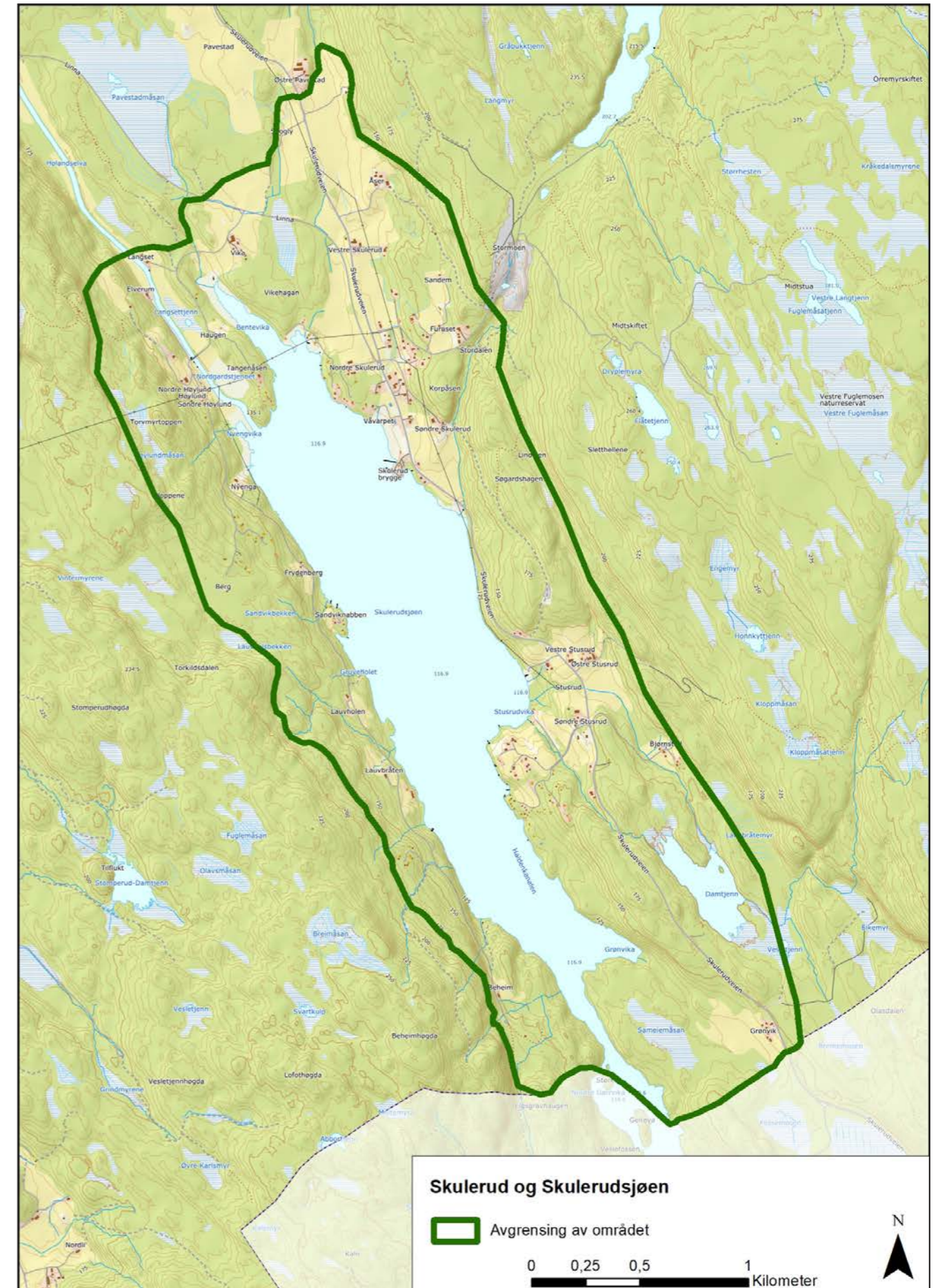
Haldenkanalen med jernbaneanlegget på Skulerud inngår i Riksantikvarens bevaringsprogram for tekniske og industrielle kulturminner. Anlegget ved Skulerud inngår i et fredningsforslag for Haldenkanalen.

Det er spesielt arealene ved Skulerud brygge med jernbaneanlegget og langs strandsonen i Skulerudsjøen som er mest sårbare for endringer som vil kunne påvirke opplevelsen av det kulturhistoriske landskapet og anlegg knyttet til Haldenkanalen.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Lokstall, svingskive, tømmerkran, smie, pakkhus og Turisten-brygge ved Skulerud bør bevares og vedlikeholdes.
- > Det bør ikke fortettes med nye bygg og anlegg mellom lokstallen og bryggen.
- > Landskapskarakteren rundt Skulerudsjøen bør ivaretas ved at landbruksarealene holdes i drift og skogen i åssidene opprettholdes.
- > Formidling og tilrettelegging for tilgjengelighet er ofte gode virkemidler i arbeidet med å ta vare på kulturhistorien i landskapet. Innenfor dette KULA-området gjøres det en stor innsats for formidling. Dette bør videreføres.

10. Tanumplatået og Hornimarka

Storskala og småskala landbrukslandskap i kambrosilurområde

Bærum kommune

Areal: 11,9 km²

Området ligger i landskapsregion 7) Skogtraktene på Østlandet og i landskapsregion 2) Oslofjorden (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Området avgrenses av Vestmarka i vest og nord, av tettstedsbebyggelsen i Slependen i sørøst og av bebyggelsen på vestsiden av Isielva i øst. Stovivannet ligger midt i området. Øst i Hornimarka, inntil Tanumplatået, ligger Ringiåsen og Svartoråsen. Vest for åsene er et nord-sør gående dalføre med skog og jordbruksområder som i vest grenser mot Ramsås og i nordvest mot Risfjellet. Mellom Risfjellet og Ramsås er deler av Urdsdalen som er et øst-vest gående dalføre. Urdselva renner igjennom begge dalførene.

BESKRIVELSE

Tanumplatået og Hornimarka er et intakt skogs- og jordbrukslandskap uten større tekniske inngrep. Landskapet omfatter storskala og småskala jordbruksarealer med gårdsbruk på Tanumplatået og i Hornimarka. Platået danner et tydelig landskapsrom på høyden over Skuidalen og Vøyenenga, og nedenfor Ringiåsen og Svartoråsen. Tanumplatået er geologisk dominert av sandstein fra silur og permiske lavaer med innslag av kalkrik kambrosilur som er gunstig for jordbruket. Nordre del av platået kalles ofte Jarenplatået.

Tanumplatået er et av de viktigste og best bevarte kulturlandskapene i Akershus med stor tidsdybde og en enorm tetthet av kulturminner, hvor de eldste funnene er økser fra yngre steinalder. Området viser særpreget ved silurbygdene og er et typisk storskala

Tanumplatået med Gamle Jarenvei sett mot Skui. Foto: Erik Jørgensen

Gravhaug på Tanumplatået i vinterdrakt. Foto: Viken fylkeskommune

jordbrukslandskap. Sørøst i området ligger Tanumskogen som i øst grenser mot stupet ned mot Tokerud. Platået grenser i vest til Hornimarka, som gjennom historien har blitt utnyttet som utmarksområde av gårdene på Tanumplatået. Det er en klar funksjonell sammenheng mellom de to områdene. Hornimarka har opp gjennom tiden blitt utnyttet på forskjellig vis med lang tradisjon for blant annet seterdrift og beiteland, spredte husmannsplasser og råvareutvinning.

Stovivannet er et sentralt element i landskapet, der det ligger nordvest på Tanumplatået og grenser mot Hornimarka. I dag er Stovivannet et populært friluftsområde, men det har også vært vannkilde siden 1898. I tillegg var isskjæring, spesielt for eksport til utlandet, viktig fram til 1950. Ved Stovivannet ligger gårdsanleggene karakteristisk på brinken av platået. Landskapet åpner seg noe sørover og gårdene ligger mer spredt på høyder i terrenget.

Hornimarka ligger innenfor Markagrensa og er et svært mye brukt tur- og rekreasjonsområde. Hornimarka har tradisjonelt vært utmarksområde for gårdene på Tanumplatået, men det er også mindre

gårder og husmannsplasser der. I Hornimarka er det en rekke kulturminner som vitner om stedets tidsdybde. Det er blant annet registrert bosetningsspor og flere gravrøyser fra bronsealder-jernalder, gamle dyrkningsspor og kullfremstillingsanlegg fra nyere tid. Det er en stor mengde bevarte, eldre bygninger både i Hornimarka og på Tanumplatået. Vinsvoll-loftet og bygningsanlegget Bjerketun er fredet etter kulturminneloven. På gårdene Tanum og Ringi på Tanumplatået er det rester etter kalkovner. På Ringi er en kalkovn restaurert. Kalk fra Ringi har blant annet blitt brukt på Akershus festning.

På Tanumplatåets høyeste punkt er Tanum kirkested med kirke og kirkegård fra middelalder et naturlig sentrum. Pilegrimsleden fra Larvik (Tunsbergleden) går forbi Tanum kirke. Kirken er en romansk steinkirke oppført på begynnelsen av 1100-tallet, og i tilknytning til kirkestedet går det flere eldre veifar. Tanum kirkeveier tilhører Bærums eldste veisystem med far tilbake til førkristen tid. Store partier av Tanum kirkeveier har storslagen utsikt, og i nærområdet rundt kirkestedet er det monumentale gravhauger, større kokegropfelt, dyrkningsspor og

gårder fra eldre jernalder med mange godt bevarte bygninger fra de siste århundrer. Det er få steder på Østlandet vi har en slik samling synlige fortidsminner, som et arkiv i et vakkert kulturlandskap.

På bakgrunn av flere funn av økser assosiert med jordbruk fra yngre steinalder er det rimelig å anta at man på Tanumplataet har drevet jordbruk siden slutten av denne perioden. Dagens gårdsstruktur har røtter tilbake til jernalderen, og mange av gårdene i området har navn som indikerer at de går tilbake til den eldste delen av jernalderen. Dette gjelder blant annet Horni, Stovi, Skui og Tanum.

Beliggenheten i landskapet og de naturgitte forholdene har gjort dette til et attraktivt sted å bosette seg fra steinalderen og fram til i dag. Sporene etter menneskene som levde og virket her er små fortellinger i den store historien. Landskapet rommer svært mange kulturminner som de monumentale gravhaugene, men også det som kan kalles biologiske kulturminner, nemlig spesielle plantearter som er igjen etter eldre driftsformer, og gamle styva trær som bidrar til et opplevelsrikt landskap hvor historien er lett å lese.

LANDSKAPSKARAKTER

Tanumplataet danner et tydelig landskapsrom på høyden over Skuidalen og Vøyenenga og nedenfor Ringiåsen og Svartoråsen som er del av Hornimarka. Her preges landskapet av storskala og småskala jordbrukslandskap og utmark i et kambrosilurrområde med røtter tilbake til yngre steinalder. Stovivannet er et sentralt element i landskapet, i overgangen mellom Tanumplataet og Hornimarka.

NASJONAL INTERESSE

Tanumplataet og Hornimarka er et kambrosilurlandskap som er karakteristisk for de vestre områdene av indre Oslofjord. Landskapet er usedvanlig godt bevart, og helhetlig, med stor tidsdybde. Det er lett lesbart, og gir en god forståelse av forholdet mellom gårdsbosetningen på Tanumplataet og utmarksområdet i Hornimarka. Her er det en svært stor tetthet av kulturminner bevart fra ulike tidsperioder og et

rikt planteartsmangfold som vitner om eldre driftsformer, og som gir en fantastisk opplevelse av landskapets historie. Gamle gårder som fortsatt er i drift, med eldre bygninger og husdyr på beite, bidrar til å opprettholde kulturbetinget biologisk mangfold og gir høy opplevelsverdi i kulturlandskapet.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

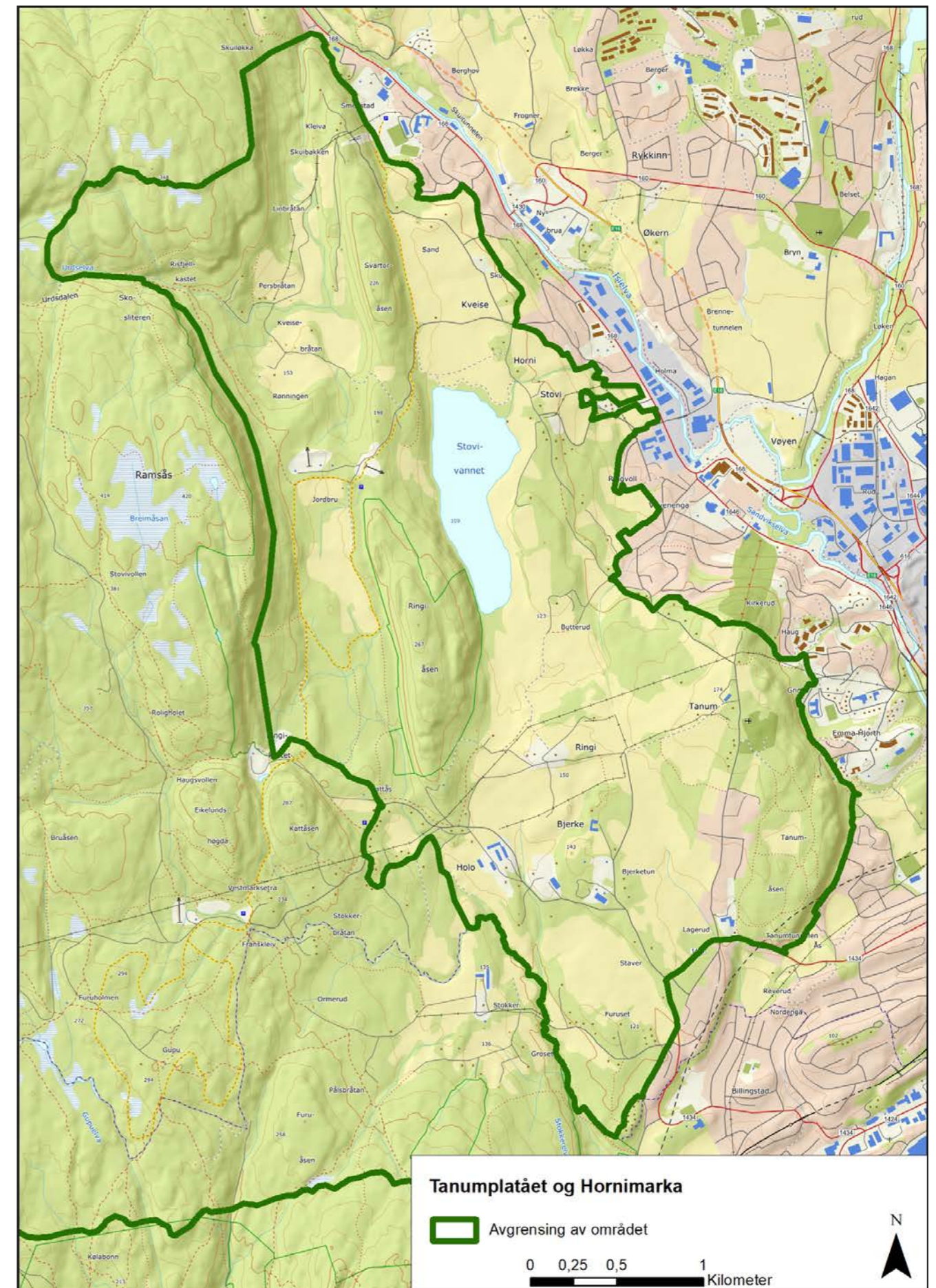
Tanumplataet har status som et nasjonalt verdifullt kulturlandskap.

Tanumplataet og Hornimarka er sårbart for endringer som vil kunne påvirke opplevelsen av det kulturhistoriske landskapet, spesielt nedbygging og fragmentering.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Det er viktig at tiltak innenfor området planlegges på en måte som ivaretar kulturminnene og sikrer opplevelsen av historien i dette viktige og godt bevarte landskapet.
- > Det er viktig å opprettholde de sammenhengende jordbruksarealene.
- > Formidling og tilrettelegging for tilgjengelighet er ofte gode virkemidler i arbeidet med å ta vare på kulturhistorien i landskapet. Det er allerede gjort tiltak for formidling av kulturhistorien i området, men det kan formidles mer via flere skilt, kart og digitale verktøy.

11. Semsvannet

Landbrukshistorie i kambrosilurbygd

Asker kommune

Areal: 9,1 km²

Området ligger i landskapsregion 2) Oslofjorden og i landskapsregion 7) Skogtraktene på Østlandet (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet er sentrert rundt Semsvannet på 145 moh. Dette området tilsvarer hele Semsvannet landskapsvernområde og i tillegg Skaugum, deler av Skaugumsåsen øst for Semsvannet, Asker kirke og prestegård i sør, deler av Hagahogget på vestsiden og Tveitsetra i nordvest.

BESKRIVELSE

Skaugumsåsen og Hagahogget danner sørgrensen av et lavplatå som strekker seg over mot Tyrifjorden og Krokskogen. En israndavsetning på sørsiden har sammen med kalkrygger demmet opp vannet. Jordbrukslandskapet rundt Semsvannet er en del av det kambrosilurske landskapet i Indre Oslofjord, der berggrunn og løsmasser har skapt næringsrik jord. I nord er det skogsområder, mens søndre del er jordbrukslandskap. I øst og sør omkranses landskapet av tettstedsbebyggelse.

Navnet Sem betyr «heimen ved fjorden». Bosetningen i områdene rundt Semsvannet har sin bakgrunn

Landskapet ved Semsvannet sett fra Skaugumsåsen. Foto: Ola Rønne, Viken fylkeskommune

Tidligere Statens småbrukslærerskole, nå Sem Gjestegård troner på sørsiden av Semsvannet. Foto: Karl Braanaas

i det næringsrike jordsmonnet, god skog, elver og vann, samt åser som er godt egnet til beskyttelse og vakthold. Fra blant annet Skaugumsåsen kunne man holde oversikt over fartøyer som seilte inn og ut av Oslofjorden.

Tusenårig jordbruksdrift har vært med å forme landskapet rundt Semsvannet og gitt det sitt særpreg. Her er det dyrka mark, slåttenger, beiter, kantsoner, åkerholmer, alleer, askekaller, styvingstrær og gamle veifar som bidrar sterkt til mangfold og struktur i landskapet. Skogen har vært en svært viktig del av gårdenes næringsgrunnlag. Mange kulturminner og rester etter gamle driftsformer i innmark og utmark og i vassdrag gir landskapet stor historisk dybde.

Det er registrert mange kulturminner som bekrefter at Semsvann-området og de nærliggende bygdene har vært sentrale områder for makt, politikk og religion. Eksempler på dette er bygdeboger på Skaugumsåsen og på Vindkovan vest for Semsvannet, gravhauger og spor etter bosetning og eldre dyrking, samt middelalderkirkestedet der Asker kirke står i dag. Eldre vegfar går gjennom området, slik som oldtidsveien mellom Tanum og Asker kirke og Kongeveien til sølvgruvene på Kongsberg fra 1665.

Storgårder og tidligere husmannsplasser gjenspeiler det sosiale hierarkiet i det gamle bondesamfunnet.

Bebyggelsen på gårdstunene har et nærmest monumentalt preg i sterk kontrast til plassbebyggelsen.

I området ligger gårdene Sem, Tveiter, Berg, Vøyen, Skaugum, Haugbo og Asker prestegård som er blant de eldste og mest fruktbare gårdene i Asker. Gårdene har forholdsvis store åkre og store skogeiendommer. Fra skogen leverte gårdene tømmer og trekull til jernverkene i Bærum og på Dikemark og ved til Akershus festning og til storbyen. Mye ved ble også brukt til saltkoking og kalkbrenning. Ved Gupuelva og Askerelva vokste det fram sag- og kvernbruk. Ved Askerelva fikk virksomheten mer industrielt preg i Sem Bruk, som i dag har nye produksjonsbygninger bortenfor de gamle.

Rundt Semsvannet og oppunder åsene var det mange husmannsplasser under gårdene på 1700- og 1800-tallet. Plassene Tangen, Kveglund, Kølabbonn, Svensrud, Mobråtan og Tømmervika og flere til har godt bevarte hus som er karakteristiske for denne sosiale gruppen. Gårdene hadde også setre i marka.

I 1887 grunnla brødrene Bernt og Wilhelm Holtsmark en privat landbruksskole på Sem Nedre. Senere ble den flyttet til Sem Øvre. I 1915 ble Statens småbrukslærerskole opprettet her og representerte motstykket til Norges Landbrukshøgskole (nå NMBU) innenfor statens landbruksutdanning.

Statens småbrukslærerskole – ofte bare kalt «Småbruker'n» – var et helt lite samfunn med undervisningsbygg, elevinternat, gårdsanlegg med driftsbygninger, boliger, demonstrasjonsbruk, hager og parkanlegg. Flere av disse bygningene framstår som landemerker og har en synlig plassering på sørsiden av Semsvannet. Småbrukslærerutdanningen ble nedlagt i 1963, samtidig som Sem Øvre ble lagt under Norges landbrukshøgskole. I 1995 ble Sem Gjestegård med kurs og konferansesenter etablert.

Området ved Asker kirke, Asker prestegård og Haugbo, som ligger nord for dagens Asker sentrum, har kontinuitet som Askers religiøse og administrative sentrum fra jernalderen. Det er mange gravhauser i dette området, og den mest kjente er Prinsehaugen i prestegården. Den gamle middelalderkirken av stein brant ned i 1878, og ny kirke stod ferdig i 1879.

Mot slutten av 1700-tallet var opplysningsmannen Vogelius prest i Asker. Han bygde om Kongeveien som går forbi prestegården, innførte hagebruket i Asker og skal ha vært ansvarlig for den store askealleen langs Kongeveien ved kirken og prestegården. Både prestegården og nabogården Haugbo samt Vøyen og Skaugum ble drevet etter opplysningstidas prinsipper.

Under Skaugumsåsen ligger gårdstunet på Skaugum med alleer, stor park og hovedbygning fra 1932 tegnet av Arnstein Arneberg. Gården har vært kongefamiliens kronprinsresidens siden 1929. Området utgjør en viktig kulturhistorisk enhet – en storgård med flere husmannsplasser. Bygningstiljøet og kulturlandskapet framstår i store trekk som det var de første tiårene av 1900-tallet.

LANDSKAPSKARAKTER

Semsvannet nedenfor Skaugumsåsen og Hagahogget utgjør sammen med Askerelva sentrale naturskapt elementer i landskapet. Skaugumsåsen og Hagahogget danner sørgrensen av lavaplatået i det geologisk svært interessante Oslofeltet. Landskapet rundt Semsvannet møter Hagahoggets og Skaugumsåsens bratte skrenter og karakteristiske profiler. Mellom Hagahogget og Skaugumsåsen stiger landskapet svakere mot Vestmarkas barskogsområder. Den tidligere Statens småbrukslærerskole på Sem Øvre troner på sørsiden av vannet. Flere av bygningene fremstår som landemerker i landskapet. Rundt Semsvannet og sørøstover mot Asker kirke og prestegård preges landskapet av beitemarker, åkerholmer og skogteiger, sammenhengende åkerarealer, storgårder og husmannsplasser. Kulturminnene har både stor historisk dybde og tematisk bredde.

NASJONAL INTERESSE

Kambrosilurlandskapet rundt Semsvannet er særlig karakterisk for denne delen av Akershus. Her er det betydelige natur- og kulturverdier med stor tidsdybde og stort mangfold. Bygdeborger troner over et gammelt og helhetlig kulturlandskap. Middelalderkirkested, store gravhauser og gravfelt, mange bosetningsspor, oldtidsveier og Kongevei vitner om stedets sentrale betydning i jernalder og middelalder.

Den sosiale strukturen i det gamle samfunnet med storgårder og mange husmannsplasser er svært lesbar. Sentralt i det store landskapsrommet ligger den tidligere Statens småbrukslærerskole som er en viktig historiefortellende representant for landbruksutdanningen i Norge. Asker prestegård, Haugbo, Vøyen og Skaugum er knyttet til foregangsmenn innen jordbruket. Skaugum har høy symbolverdi som kronprinsresidens.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

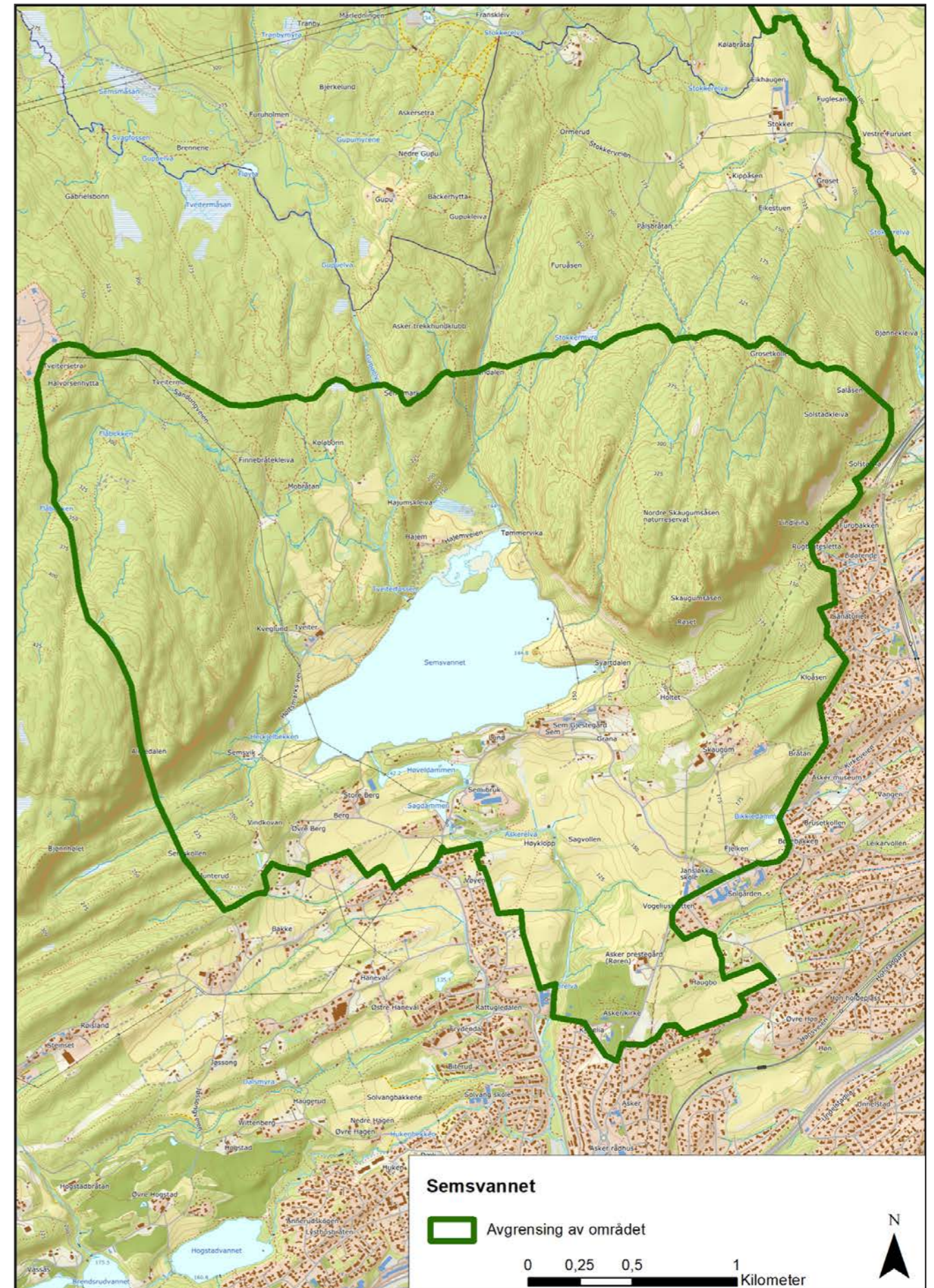
Mesteparten av dette KULA-området består av Semsvannet landskapsvernområde. Det er statsforvalteren som har ansvaret for forvaltningen av landskapsvernområdet. Verneforskriftene og forvaltningsplanen gjelder her. Skaugumsåsen og Hagahogget er naturreservater.

Landskapet er sårbart for utbyggingspress og for slitasje og trafikkproblemer da det er et svært mye brukt tur- og friluftsområde.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanenes arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken. Disse må samtidig samsvare med bestemmelsene innenfor de deler av KULA-området som også er landskapsvernområde.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning innenfor dette landskapet:

- > For å ivareta landskapets karakter er det nødvendig med fortsatt jordbruksdrift og allsidig beiting for å begrense gjengroing.
- > Bebyggelsen og strukturen i gamle gårdstun og plasser bør beholdes.
- > Ny bebyggelse bør forholde seg til eksisterende skala og struktur.
- > Det er viktig at elementer som underbygger det historiske landskapets karakter ivaretas, slik som automatisk fredete kulturminner fra flere tidsperioder, askekaller, styvingstrær, alleer, trekker, åkerholmer, gamle veifar, rester etter kalkovner samt kulturminner i skog og vassdrag.
- > Formidling og tilrettelegging for tilgjengelighet er ofte gode virkemidler i arbeidet med å ta vare på kulturhistorien i landskapet. Det er behov for bedre tilrettelegging, skilting og skjøtsel i området.

12. Gamle Mossevei langs Gjersjøen

Chausseens landskap – fra hestens krefter til hestekrefter

Oppegård og Ås kommuner

Areal: 6 km²

Området ligger i landskapsregion 2) Oslofjorden
(Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Gamle Mossevei, med dens nære omgivelser, ligger langs Gjersjøelva og Gjersjøen på 40 moh. Landskapet avgrenses i nord ved grensen mot Oslo, i sør av Gjersjøens sørende ved Hjulet på Ringnes, i vest av de nærmeste omgivelsene langs chausseen og i øst langs åskammen på Gjersjøens østside.

BESKRIVELSE

Landskapet omfatter strekningen av Gamle Mossevei som var ferdig anlagt i 1859. Den går fra Oslos grense i nord, gjennom den trange Gjersjøelvdalen som renner nordover mot Bunnefjorden, og svinger seg videre sørover langs vestsiden av Gjersjøen. Vassdraget er omkranset av skogkledde åssider.

I dette vei-historiske landskapet er det forbindelser til både tidligere og nyere epoker i samferdselshistorien, samt til industrihistorie. Den gamle hovedforbindelsen øst-vest i Oppegård krysset Gjersjøen fra Flåtestad på østsiden til Sjeisen på vestsiden og derfra opp Rytterkleiva vestover til Oppegård kirke.

Fra gammelt av var isen på Gjersjøen en del av vinterveien mellom Oslo og Ås. Denne vinterveien er utførlig beskrevet av biskop Jens Nilssøn da han dro på visitasreise fra Oslo sørover til Båhuslen i mars 1594. Gjersjøen ble også brukt til tømmertransport til Ljansbruket. Gjersjøen og Gjersjøelva var en forutsetning for den svært tidlige og etter hvert svært omfattende sagbruksvirksomheten ved Ljansbruket, som er en viktig del av norsk trelast- og sagbruks historie.

Utover 1800-tallet gjennomgikk det norske samfunnet store endringer, blant annet fra naturalhusholdning til pengehusholdning. Transporten av folk, råvarer, friske landbruksprodukter og ferdigvarer mellom by og land vokste sterkt, ikke minst i nærom-

Landemerket Hjulet ved Gamle Mossevei i sørenden av Gjersjøen. Foto: Dronegutta

Gamle Mossevei svinger seg på vestsiden av Gjersjøen, Oslo ses i det fjerne. Foto: Dronegutta

rådene til hovedstaden Christiania, som fra 1850-årene utviklet seg fra småby til storby. Mengden av gods som skulle fraktes satte også krav til veiene. Gjennom Follo var den Fredrikshaldske kongevei fra Oslo til Halden kjøreveg, men den hadde mange svært bratte bakker. Kravet om slakere transportveier ble stadig sterkere, og horisontalplanveger – chausseer – ble den nye løsningen.

I 1847 la ingeniørøyntnant Christian W. Berg, som senere ble Norges første vegdirektør, fram en plan om en ny veg rundt Ekebergåsen innover Bunnefjorden mot Moss. Den nye Mosseveien, også kalt Mosselina eller Bylina, ble utbygd i tre etapper. Første etappe fra Oslo ladegård langs fjorden til Sæterstrand og Ljabru sto ferdig i 1850 og fikk navnet Ljabru-chausseen. Neste etappe fra Sæterstrand langs Gjersjøelva og Gjersjøen til Vinterbro sto ferdig i 1860. Siste etappe fra Vinterbro via Nesset ved Bunnefjorden til Korsegården i Ås sto ferdig i 1870. Samme år kunne den Fredrikshaldske kongevei nedlegges som hovedvei fra Christiania til Korsegården.

Mosseveien, eller Gamle Mossevei som vi kaller den i dag, var en av de første i Norge som ble bygget etter de nye chausseprinsippene både med hensyn til teknikk, stigning og linjeføring. I motsetning til konge-

veiene som ble anlagt i rette linjer og opp og ned bakker, skulle chausseene føye seg mykt inn i landskapet, svinge utenom høyder og ha så liten stigning som mulig. Dette var gunstig når man ønsket å kjøre færre og større lass, noe som ble regnet som god samfunnsøkonomi.

Langs Gjersjøen ble det etablert skystasjoner og hvilestuer; fra nord Tyrigrava, Sandvigen Café og Restaurant, i dag kjent som Villa Sandvigen, Tangen (brant i 1989), og helt i sørenden Ringnes, som lenge hadde det største hesteholdet i hele Akershus amt.

Fram til 1920-tallet ble veiene bygget for hestetransport. På 1930-tallet ble det utført betydelig utbedring av Mosseveien for å tilpasse den til biltrafikk, og i 1933 åpnet Gjersjøen bensinstasjon som den første på denne strekningen.

Landskapet langs Gjersjøen har vært sentralt i privatbilens og den moderne fritidskulturens inntog. I mellomkrigstiden ble det arrangert israce på Gjersjøen for både bil og motorsykel, og noen av de første campingplassene åpnet langs Gjersjøen, da telting ble populært for arbeidsfolk fra byen. Det har vært flere kiosker og serveringssteder langs veien Blant annet den gamle skystasjonen på Ringnes, hvor dagens bygninger er oppført i 1920-1930-årene.

Landemerket langs Gamle Mossevei i dag er Hjulet, det store reklamedekket fra Askim gummivarefabrikk (Viking) som ble satt opp midt på 1930-tallet. Hjulet var et populært stoppested for søndagsturen på 1950- og 60-tallet. Ved Tyrigrava ble det i 1932 bygget et nytt serveringssted i funksjonalistisk arkitektur etter at den gamle skystasjonen brant. Fra slutten av 1950-årene ble Tyrigrava et populært møtested for motorungdom i sine amerikanske biler, senere også for motorsykkelentusiaster.

Mosseveien var en del av Riksvei 1, som fra 1928 var navnet på riksveien fra Oslo gjennom Akershus og Østfold til svenskegrensen. Mosseveien var hovedvegen mot sør fra 1860 til 1970, da den ble erstattet av dagens E18, motorveien som i dag går parallelt med chausséen gjennom det skogkledde høydedraget vest for Gjersjøen.

Gamle Mossevei er i dag en to-felts asfaltert kjørevei som i stor grad har bevart sin opprinnelige linjeføring og oppbygging med tørmurer. Under asfalten ligger eldre brostein, og noen steder står stabbesteiner fortsatt i veiens ytterkant. I tillegg til motorisert ferdsel er veien del av en hovedsykkelrute og en mye brukt sykkelvei for daglig pendling og rekreasjon.

Gamle Mosseveis historie og verdi er formidlet gjennom film tilgjengelig på YouTube.

LANDSKAPSKARAKTER

Hovedstrukturen i dette landskapet er Gjersjøen og den trange Gjersjøelvdalen som har avrenning nordover mot Bunnefjorden. Vassdraget er omkranset av skogkledde åssider.

Chausséen Gamle Mossevei følger Gjersjøelvas østside før den svinger seg sørover langs Gjersjøens vestsida. Det er en rik kulturhistorie knyttet til både veien, vassdraget og landskapet rundt. Den gamle veitraseen ligger i dag idyllisk til langs Gjersjøen, med flere stoppesteder som fortsatt er i drift. Utsikten mot Gjersjøen, et skogsvann nærmest uten bebyggelse, er tilnærmet den samme som da veien ble anlagt.

NASJONAL INTERESSE

Gamle Mossevei langs Gjersjøelva og Gjersjøen er en av de første som ble bygget som chaussé. Sammen med Ljabruchausseen i Oslo er veien en svært godt bevart representant for en viktig epoke i landets

samferdselshistorie på 1800-tallet, da samfunnsendringene førte til behov for en ny type veier. Chausséens linjeføring og opplevelsen av kulturminner og miljøer langs veien har stor verdi.

Landskapet viser privatbilens og den moderne fritidskulturens inntog på en god måte. Langs chausséen ble det etablert bensinstasjoner, nye bevertningssteder, campingplasser og utfartssteder. Gjersjøen og Gjersjøelva er et landskap mange veifarende har et forhold til.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

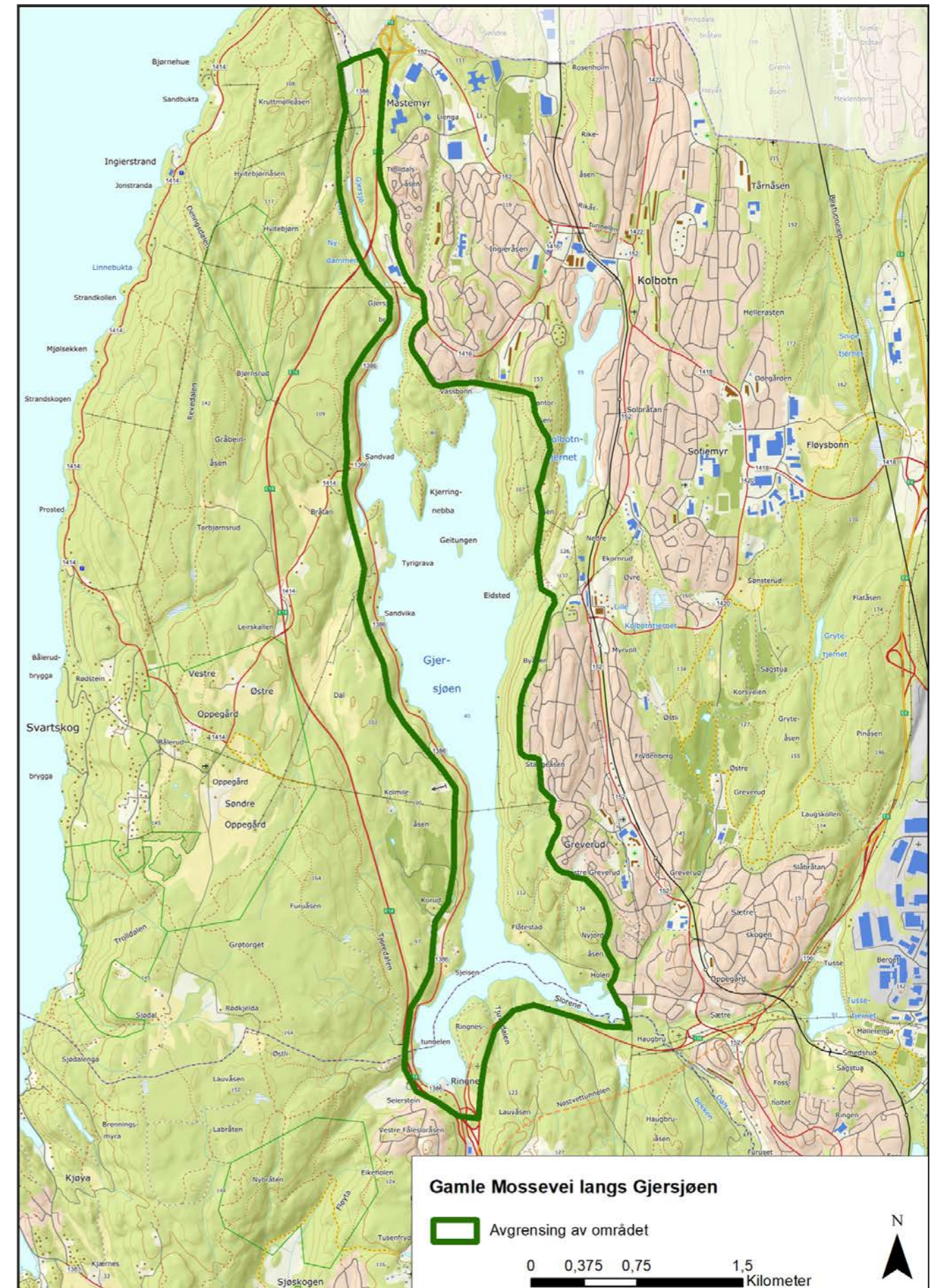
Mosseveiens strekning langs Gjersjøen er med i Nasjonal verneplan for veier, bruer og vegrelaterte kulturminner. I verneplanen heter det at det må utarbeides spesifikke vernebestemmelser som sikrer bevaring av vegens linjeføring.

Chausséen er sårbar for endringer som vil kunne påvirke opplevelsen av dette historiske veilandskapet. Utsikten mot Gjersjøen og de tilnærmet ubebygde åsene rundt er en viktig del av landskapet.

KULA-området bør vises i kommuneplanenes arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Utbygging i åssidene langs Gjersjøelva og Gjersjøen bør unngås.
- > Chausséens opprinnelige linjeføring og oppbygging med tørmurer og stabbesteiner samt bygninger på stoppesteder langs veien bør bevares og vedlikeholdes.
- > Formidling og tilrettelegging for tilgjengelighet er ofte gode virkemidler i arbeidet med å ta vare på kulturhistorien i landskapet. Landskapet bør videreutvikles som et område for rekreasjon.

13. Spro – Svestad

Isdriftens landskap

Nesodden kommune

Areal: 4,1 km²

Området ligger i landskapsregion 2) Oslofjorden
(Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet omfatter en rekke med isdammer som ligger i et kystnært skogsområde langs riksvei 157 fra Spro nordover til Svestad på Nesoddlanets vestsida, omkring 50 moh. Landskapet strekker seg ned til Oslofjorden, der det var utskipingshavner. Avgrens-

ingen går i marka øst for isdammene, i nord ved Granerudstøa og i sør ved Søndre Spro brygge.

BESKRIVELSE

I andre halvdel av 1800-tallet og tidlig på 1900-tallet var Norge en stor aktør i den internasjonale handelen med naturis. Store mengder isblokker ble produsert og fraktet med skip, først og fremst til England, men også til Europa ellers og andre kontinenter. Næringen hadde sin storhetstid i de siste tiårene av tiden da

Buksedammen ved Spro, på vestsiden av Sproveien, er en tidligere isdam med oppmurt demning, som ble anlagt i perioden 1860-1890. Foto: Øivind Møller Bakken

Nydammen med synlig isrenne. Foto: NVE, Helena Nynäs

seilskuter av tre fremdeles spilte en vesentlig rolle, og hadde stor betydning for skipsfartens utvikling.

Sammen med tekniske nyvinninger som dampskip og jernbane bidro handelen med naturis til framveksten av en moderne livsform og byvekst. Før moderne kjøleteknologi tok over på 1900-tallet, var kjøling med naturis viktig for mattrygghet og helse. Naturisen var også viktig i det norske samfunnet, der den ble brukt til kjøling i blant annet fiskerinæringen, meierier, bryggerier, kjøtthandel, apotek, sykehus, kjemisk industri og i private husholdninger.

Den store iseksporten begynte å avta ved århundreskiftet, og ble nesten helt borte under første verdenskrig. Men fortsatt var det mye isskjæring til hjemmemarkedet. I hovedstaden Christiania var det stor etterspørsel, og mye trengtes i lokalmiljøet.

I de første tiårene med iseksport fra Norge ble isen mest skåret på naturlige tjern og innsjøer. Fra rundt 1860 økte både etterspørselen og kravet til kvalitet på naturisen, og kunstige dammer ble anlagt for å øke

det produktive arealet. Produksjonen og utskipingen av isblokker sysselsatte i toppårene tusenvis av mennesker langs norskekysten og flere hundre skip. Isdriften har hatt betydning for utviklingen av mange lokalsamfunn. Spesielt rundt Oslofjorden og på Sørlandskysten var det stor aktivitet.

Det var skipsreder Søren Parr i Drøbak som etablerte denne næringen i den indre delen av Oslofjorden, og mange fulgte i Parrs fotspor. Isdriften skulle sette sitt preg på flere av bygdene rundt fjorden, og Nesodden kom snart til å stå i fremste rekke blant dem. Nesodden var en av de kommunene i Norge som skar og eksporterte mest is i perioden 1870-1910. Helt fra 1870-årene til første verdenskrig var bortimot to hundre mann på isarbeid i flere uker en gjennomsnittlig «isvinter», de beste årene opp mot fire hundre. Dette fikk stor betydning fordi det tidligere tidvis hadde vært mangel på sysselsetting vinterstid. Denne blomstrende næringen forbedret arbeidernes kår og kan også være med å forklare hvorfor Amerika-

utvandringen var mindre fra Nesodden enn fra svært mange andre bygder.

Istrafikken satte sitt tydelige preg på Nesodden. Det ble ryddet veier og bygget isrenner, ishus, utskipingsanlegg, arbeiderboliger, smier, redskapshus og staller. Selv terrenget ble forandret ved at en rekke kunstige dammer ble anlagt og myrdrag og bekker ble til store dammer.

Vestre side av Nesoddlandet, der det gjerne var isfri led relativt tidlig, var et gunstig sted å anlegge isdammer. Spro-området ble et av tyngdepunktene i bygdas iseksport. Langs riksvei 157 gjennom Spro-området til Svestad ligger isdammer på rekke og rad: Gaupemyrdammen, Bråtedammen, Themsen, Torghagedammen, Blekkemyrdammen, Sprodammen, Rogneskjærdammen, Engsdammen og Nydammen med flere er alle kunstige dammer – anlagt mellom slutten av 1860-årene og slutten av 1880-årene. Isblokkene ble ført på slede og/eller transportert i isrenner fra dammene på høyden og ned til havnen ved fjorden – tyngdekraften gjorde mye av jobben. Ved fjorden ble isblokkene lagret i ishus i påvente av utskiping som foregikk fra tidlig om våren til utpå høsten.

For vel hundre år siden preget store ishus, isrenner og isdammer kystlandskapet flere steder østafjells. Med tanke på den omfattende virksomheten som var knyttet til isdrift er det få synlige spor i dette landskapet i dag. Det er først og fremst isdammer med oppmurte demninger og damvoller som er bevart og vitner om denne viktige kystnæringen på Østlandet. I området Spro – Svestad finnes det også rester av fundamenter til de karakteristiske ishusene og isrennene, og ved bryggene nede ved fjorden er det bevart fortøyningspæler for isskutene. Mange av driftsveiene som ble anlagt mellom dammene, ishusene og fjorden brukes fremdeles, mens andre ligger som spor i terrenget.

LANDSKAPSKARAKTER

Hovedstrukturen i dette landskapet er en rekke med isdammer på det skogkledde høydedraget på Nesoddlandets vestsida og med kort avstand ned den bratte åssiden til Oslofjorden. Innenfor dette området er det en rekke kunstige isdammer med oppmurte demninger av gråstein og leire og demningsvoller. I tillegg til isdammene er det bevart rester etter inn-

retninger knyttet til isdriften. Den korte avstanden mellom isdammene på høyden og utskipingsstedet ved fjorden gjør at den logistiske sammenhengen er fattbar.

NASJONAL INTERESSE

Den omfattende virksomheten knyttet til isdrift preget kystlandskapet østafjells på 1800- og tidlig på 1900-tallet. I området fra Spro til Svestad finner man fortsatt mange rester etter denne viktige næringen i Norge, som det ellers er få synlige spor etter. Her finner vi den største samlingen av isdammer i Akershus innenfor et begrenset areal og i et landskap som er relativt lite utbygd. Området med dammene og den tidligere utskipingshavnen egner seg godt til å formidle denne delen av norsk ressurs- og næringshistorie og har også stor opplevelsesverdi.

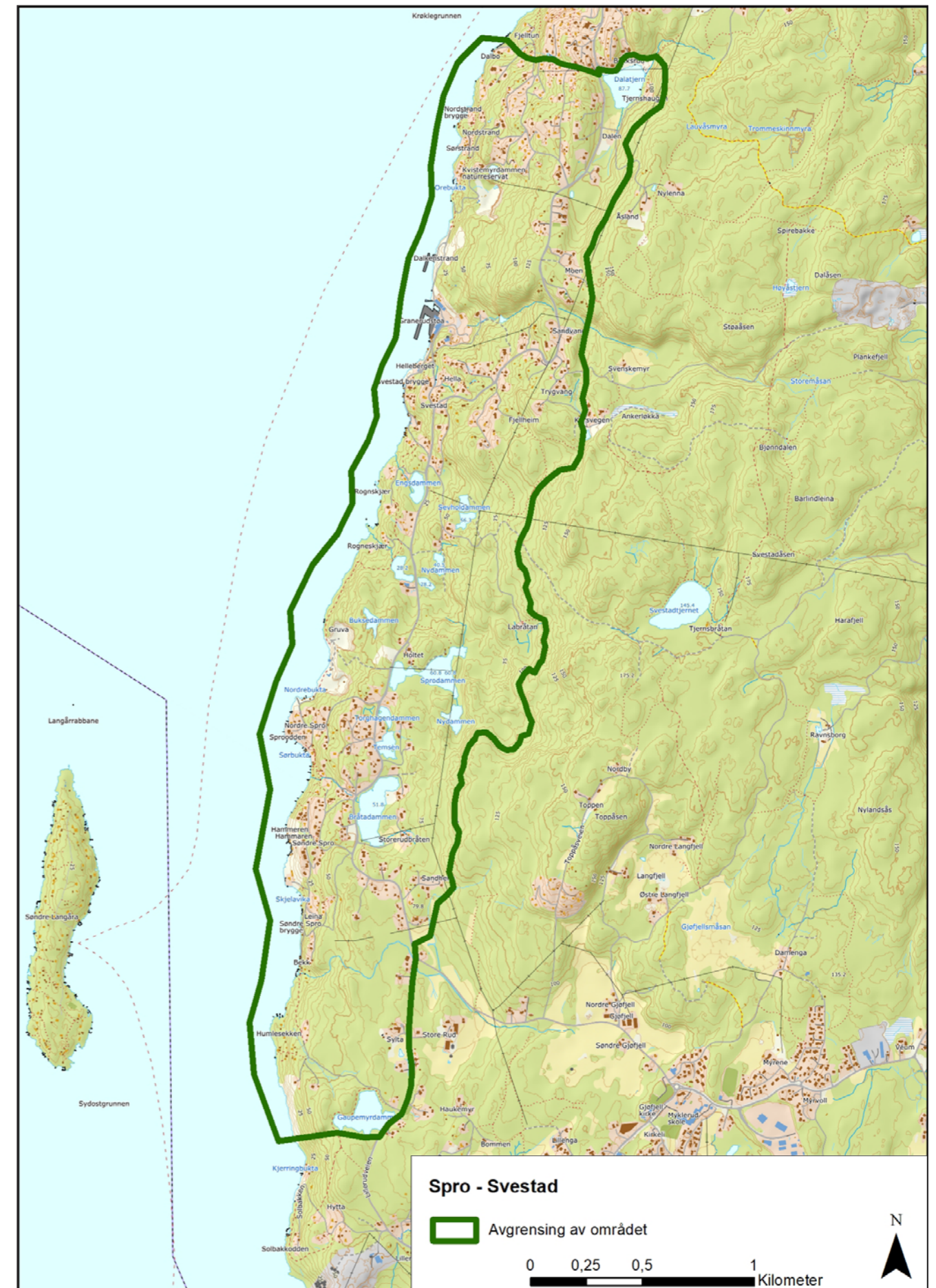
SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

De kunstige isdammene med oppmurte demninger av gråstein og leire og demningsvoller er sårbare for terrenginngrep. Gjengroing er også en utfordring.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel med hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > For å opprettholde sammenhengen mellom isdammene og utskipingsstedet ved fjorden, er det viktig at arealendringer, utbygging og terrenginngrep tar hensyn til dette.
- > Bevarte rester i terrenget etter innretninger knyttet til isdriften bør sikres.
- > De oppmurte demningene og vollene bør vedlikeholdes for å hindre forfall.
- > For å unngå gjengroing bør vegetasjonen skjøttes og ryddes, men det må tas hensyn til artsmangfold.
- > Oppfylling av dammene bør unngås.
- > Utbygging mellom dammene bør unngås.
- > Formidling og tilrettelegging for tilgjengelighet er ofte gode virkemidler i arbeidet med å ta vare på kulturhistorien i landskapet. Skilting og annen informasjon kan bidra til det.

14. Kirkebygda

Storgårder og industrihistorie i leirjordsbygd ved Øyeren

Enebakk kommune

Areal: 16,6 km²

Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Østlandet (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet ligger øst for Østmarka og omfatter i hovedsak gårder med jordbruksarealer nord og sør for Børterelva/Igna i Ekebergdalen og Enebakkdalen samt nord og sør for Preståa ut mot Øyeren. Sentralt i området er kommunesenteret Kirkebygda. Landskapet avgrenses mot skogsområder, nyere boligfelt og industriområde.

BESKRIVELSE

Øst for de store skogstrekningene i Østmarka ligger Kirkebygda i et elvelandskap med vassdrag som renner fra Børtervann til utløpet i Øyeren. Kirkebygda er ei leirjordsbygd med store jordbruksarealer i et sammenhengende landskap. Særlig i områdene øst for kommunesenteret har de mange elvene og bekkene, samt leirras gjennom tidene, skapt et bakkete landskap med raviner. I dette aktive jordbrukslandskapet har det trolig vært drevet jordbruk langt tilbake i historien.

Hovedelva gjennom dalen kalles Børterelva eller ved det gamle navnet Igna. Lengst øst kalles elva Preståa, som her utgjør en arm av Øyeren. Flere gamle ferdselsveger krysser området, både over elva og på høydedragene ned til fergestedene på Skøyen og Torshov ved Øyeren.

Kirkebygda med Enebakk middelalderkirke og det gamle herredshuset ved elva Igna. Foto: Øystein Søbye

Gården Torshov ytterst på Hammeren troner over Øyeren. Foto: Marianne Johansson, Viken fylkeskommune

Gårdene i Kirkebygda har hatt setre og drevet omfattende skogsdrift i Østmarka, og det er en næringshistorisk sammenheng mellom skogen og gårdene. KULA-området er imidlertid avgrenset til selve bygda med gårdene og der det er flest spor etter industrihistorien, og innbefatter ikke skogsområdene som hører til gårdene.

Innenfor området er det registrert kulturminner fra periodene steinalder til middelalder. De mest synlige av disse er gravrøysen fra bronsealder-jernalder, gravhaugene fra jernalder, bygdeborgen fra jernalder på Slottsåsen samt Enebakk kirke og kirkegård fra middelalderen.

Kirkebygda er det historiske sentrumet i Enebakk. Sentralt i området er Enebakk kirke og prestegård. I siste halvdel av 1800-tallet ble både herredshus, skole og butikker etablert i nærheten. Disse elementene er del av et rikt, sammensatt kulturmiljø, sammen med prestegård, det gjenoppbygde forsamlingshuset Ignarbakke og husmannsplassen Engerholm i et vakkert kulturlandskap langs Igna. Navnet Ignarbakke (elvebredden / bakken ved Igna) har gitt navn til bygda og kommunen.

Enebakk kirke er en romansk steinkirke fra tidlig på 1100-tallet, og en av de best bevarte middelalderkirkene i Akershus. På bygdetunet står det gamle herredshuset som i sin tid var en fløy av hovedbygningen på familien Collets store gods på Flateby helt nord i Enebakk. Prestegården, med fredet hovedbygning fra 1819, var i flere hundre år maktsetet i bygda. Engerholm er en av de første husmannsplassene som ble fredet i Norge. Dagens kommunesenter er lokalisert på vestsiden av Lillestrømveien.

Vest i bygda ligger Ekebergdalen med blant annet gårdene Børter, Rakkestad, Støttum, Østenbøl og Ekeberg. Dette er et storgårdslandskap med godt bevarte bygninger og lange tradisjoner for landbruk. Helt fra 1500-tallet har Børterelva gitt drivkraft til møller, sager og vadmelsstamper, men det virkelig store industrieventyret i Ekebergdalen var på siste halvdel av 1800-tallet.

På storgården Ekeberg bodde fabrikkeier Holm Jølsen, som var en av de tidlige industripionerene i Norge. Som godseier på Ekeberg hadde Jølsen tilgang til både elv, fossefall og store skogområder. Han etablerte en omfattende industrivirksomhet langs Børterelva. Mest kjent er H. Jølsens Tændstikfabrik (1866-1886), som regnes som høydepunktet i industrihistorien i dalen. Fabrikken sysselsatte på det meste 300 arbeidere og hadde egen skole, butikk, lege og sykekasse. I tillegg drev Holm Jølsen sagbruk, teglverk, destilleri for lampeolje og cellulosefabrikk.

Ekebergdalen var et særpreget industrimiljø midt i den landlige kommunen. Her oppsto det et eget samfunn hvor de fleste funksjoner i samfunnet var representert. I dag er det få spor i terrenget av det frodige fabrikkmiljøet, men det står fortsatt noen bygninger som var landhandlerier, arbeiderboliger og funksjonærbolig i boligfeltet nedenfor Høgås. Storgårdslandskapet som industrien var en del av er opprettholdt.

Industrimiljøet i Ekebergdalen er skildret av forfatteren Ragnhild Jølsen – Holm Jølsens datter – i hennes «Brukshistorier». Jens Bjørneboes dokumentarroman med henne som hovedperson – «Drømmen og hjulet» fra 1964 – skildrer industrireisingen og

folkelivet rundt bruket. Musikkspillet «Fyrstikkfolket» ble første gang satt opp i år 2000.

Øst i bygda er landskapet som omgir Igna og Preståa rikt på raviner i leirjordsbakkene. Ravinedalene er flere steder holdt i hevd gjennom aktiv beiting. Ut mot Øyeren danner Hammeren på sørsiden av Preståa et markant platå med åpne jordbruksarealer mellom gårdstunene. På nordspissen av Hammeren ligger gården Torshov med en svært eksponert beliggenhet ut mot Øyeren. Tidlig på 1800-tallet var det lensmannssete og tingstue på gården. Både Torshov og Skøyen på nordsiden av Preståa har en sentral plass i samferdselshistorien med bryggesteder knyttet til båttrafikken på Øyeren. Herfra var det forbindelser til Enebakneset på østsiden av Øyeren som fram til 1962 var en del av Enebakk kommune. På Torshov er brygga etter dampbåttrafikken på Øyeren fra 1860 og fram til ca 1930 godt bevart.

Nederst i Enebakkdalen der Igna møter Preståa var det stor aktivitet knyttet til vannkraften, og på 1700- og 1800-tallet ble det bygget flere plasser og arbeiderboliger. Før 1900 var det mange sager i dalen, som derfor ble kalt Sagdalen. I 1914 ble fossene i Enebakkdalen bygget ut, og Børter Elektrisitetsverks kraftstasjon satt i drift. I dag er kraftstasjonen, som fortsatt produserer strøm, det mest synlige sporet fra all aktiviteten langs elva.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet domineres av den store leirjordsbygda i daldraget, der vassdrag som renner fra Børtervann i Østmarka til utløpet ved Øyeren utgjør en sentral kulturhistorisk linje i landskapet. Her er det store, sammenhengende jordbruksarealer med aktiv jordbruksdrift, godt bevarte gårdstun og kulturminner som vitner om svært lang bosetningshistorie.

Kirkebygda med middelalderkirke og -kirkegård ligger sentralt i området. I vest ligger storgårdslandskapet Ekebergdalen med rik industrihistorie, der det fortsatt er noen bygninger bevart som vitner om denne virksomheten. Øst i landskapet er det et stort innslag av raviner. Her ligger Hammeren, et markant platå med åpne jordbruksarealer ut mot Øyeren. Hammeren var et viktig knutepunkt for samferdsel, med bryggesteder som knyttet området til båttrafikken på Øyeren.

NASJONAL INTERESSE

Kirkebygda er den største leirjordsbygda ved Øyeren innenfor Akershus, og består av sammenhengende leirjordsområder med et karakteristisk elve- og ravinelandskap gjennomskåret av mange åer og bekker. Landskapet har stor tidsdybde og kontinuitet med en høy forekomst av kulturminner. Området formidler både bygnings-, jordbruks, samferdsels- og industrihistorie. Den omfattende industrivirksomheten som ble etablert i Ekebergdalen er tydelig, og gjenspeiler brytningen mellom det gamle bygdesamfunnet og det moderne industrisamfunnet på en svært god måte.

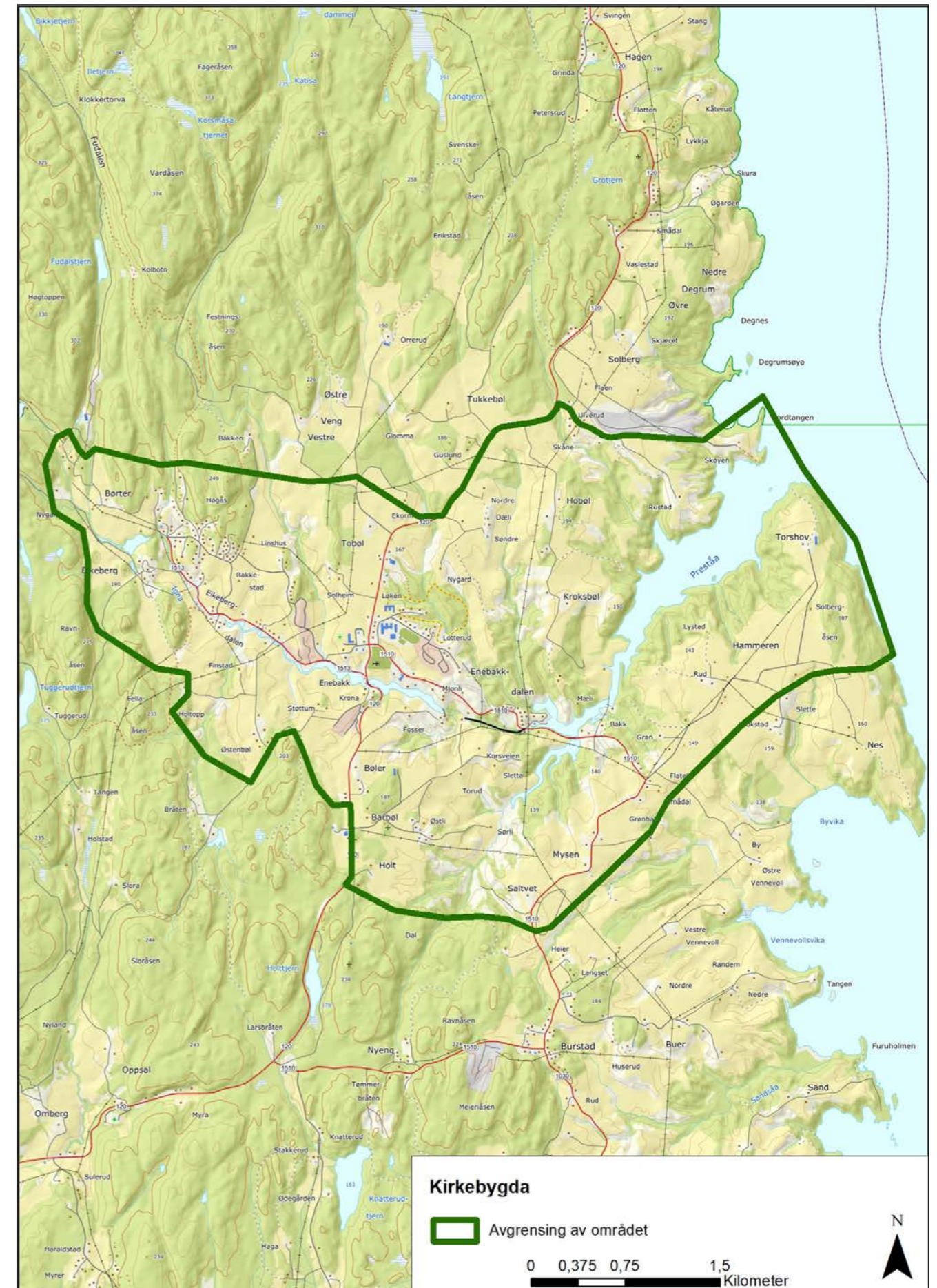
SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Landskapet er sårbart for nye boligfelt og andre arealkrevende inngrep utenfor gårdstunene.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanenes arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning innenfor dette landskapet:

- > Middelalderkirkestedet bør beholde sin fram-tredende plass i landskapet.
- > Fortsatt drift på jordbruksarealene er avgjørende for å ivareta landskapets karakter.
- > Bebyggelsen og strukturen i gamle gårdstun og plasser bør beholdes.
- > Ny bebyggelse bør forholde seg til eksisterende skala og struktur. Flere nye boligfelt i det åpne kulturlandskapet bør unngås.
- > Elementer som underbygger det historiske landskapets karakter bør ivaretas, slik som automatisk fredete kulturminner, beitemark, gamle veier med mer.
- > Bygninger og andre spor etter industrivirksomheten i Ekebergdalen bør bevares. Ved eventuelle tiltak på de mest intakte arbeiderboligene bør det tas hensyn til det opprinnelige ved bygningene.

15. Heer – Froen – Nordby

Markant morenelandskap med lang bosettingshistorie

Frogn og Ås kommuner

Areal: 18,5 km²

Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Østlandet (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet omfatter de mest markante deler av moreneryggen over Froen og Nordby, samt forsøkningsområdet Bunnefjorden – Årungen. Området avgrenses

i nord og vest mot marka, i vest mot tettstedbebyggelsen på Heer, i øst mot E18 ved Nygårdskrysset, i sør ved nordenden av Årungen, og nord ved enden av Bunnefjorden.

BESKRIVELSE

Landskapet består i hovedsak av jordbruksarealer på moreneryggen over Froen og Nordby som inngår i det som kalles Ski-Ås-trinnet. Etter siste istid dannet innlandsisens tilbaketrekking flere trinn med isrand-

Kirkeveien på toppen av raet mellom Heer og Froen. Foto: Sissel Riibe, Viken fylkeskommune

Nordby kirke i et vakkert kulturlandskap. Foto: Ola Rønne, Viken fylkeskommune

avsetninger – også kalt ra. Ski-Ås-trinnet ble dannet for 11 000 år siden og er en del av et indre ra som dominerer i midtre Follo. Dette markante høydedraget strekker seg i øst-vest retning over Hurumlandet på vestsiden av Oslofjorden og østover mot Indre Østfold. De mektige løsmasseavsetningene i Ski-Ås-trinnet har bratte bakker særlig i nordre del, og tilløp til raviner der raformasjonene krysser den markante forsøkningsområdet Bunnefjorden – Årungen.

Morenelandskapet har et bredt spekter av kulturminner og landskapstyper som dokumenterer bruk og endringer i landskapet over et langt tidsrom. De høytliggende skråningene av raet har lett selvdrenert sandjord som var godt egnet til det tidlige jordbruket. Mange av dagens gårder langs moreneryggen har røtter tilbake til jernalder. Middelalderkirkestedene på Froen og Nordby har historiske veiforbindelser i flere retninger. Det er fremdeles jordbruk som setter sitt preg på landskapet og det er aktiv drift på gårdene, mye basert på kornproduksjon.

Morenelandskapet fra Heer til Froen fremstår som et sammenhengende historisk landskap med et stort mangfold av kulturminner fra steinalder til nyere tid. Det er mange gravhauger fra jernalder, en kirkegård fra middelalderen, og på Tjuvåsen nordøst for kirkestedet ligger en bygdeborg fra jernalder med utsikt mot Bunnefjorden. Området har også den største andelen av helleristninger i Follo, blant dem et felt

med 240 skålgroper i tillegg til Follo's eneste skipsristning på Skjellerud gård datert til bronsealder – jernalder.

På moreneryggen ligger gamle alleer og gårdstun på rad i et åpent landskap, der Froen gård og Frogn middelalderkirkested utgjør et historisk tyngdepunkt. Bygdas første kirkested lå også i tilknytning til Froen. Her møtes flere veier som følger gamle ferdselsårer gjennom området; sørvestover mot Drøbak, nordover mot Bunnefjorden og østover mot Nordby. Froen gård er en av de eldste og største gårdene i Frogn. Med sin dominerende stilling helt siden middelalderen, har den vært viktig for den lokale utviklingen, både innen jordbruk, skogsdrift og industrivirksomhet.

Froen har nær tilknytning til fjordmiljøet innerst i Bunnefjorden og til Årungsvassdraget, der gården har hatt fiskerettigheter helt siden middelalderen. Fiske, frakt, fergetrafikk og båtbygging var viktige inntektskilder. Langs Årungselva finner man spor etter industri fra middelalder og helt opp til 1900-tallet. Vannfallet i elva var kraftkilde og produktene kunne skipes ut Bunnefjorden. Her var det gruvedrift, kvern, møller og sag helt fra 1500-tallet. I perioden 1800–1935 drev Froen bruk storindustri langs vassdraget med teglverk og sagbruk med høvleri, i tillegg til isproduksjon i omlandet. Flere av husmannsplassene i området var knyttet til næringsvirksomheten langs Årungselva.

Landskapets sosiale bosettingsmønster er fortsatt lesbart. Underbruk, husmannsplasser og plasstufter står i stor kontrast til gårdstunet på Froen med den monumentale hovedbygningen fra 1767 samt to portstuer og hageanlegg fra samme periode.

Nordby-området er et storskala landskap med stor variasjon i kulturminner og tydelige spor fra tidlig bosetting. Området er svært rikt på kulturminner fra bronsealder, jernalder og middelalder. Det er registrert skålgropslokaliteter og flere store gravfelt, blant annet på Nordby-gårdene med 25 rundrøys, en steinsetning og en skipssetning. De mange gravminnene i området og middelalderkirkestedet på Nordby er et eksempel på kultkontinuitet fra jernalder og inn i kristen tid.

Kirkestedet, med dagens kirke fra 1827, er det historiske tyngdepunktet i landskapet. Det er flere store og gamle gårder med markerte gårdsanlegg, tidligere husmannsplasser samt gamle ferdselsveger med vakre alleer, steingjerder og gårdstun på rad. Vegfar fra flere tidsepoker dokumenterer den gamle ferdselsstrukturen i regionen og til kirkesteder i Ski, Ås og Frogn.

Den Fredrikshaldske kongevei over Nordby og sør- over til Ås kirke har i stor grad bevart sin opprinnelige linjeføring og er representativ for hvordan de eldste kjøreveiene gikk i terrenget. Ved kongeveien har det vært skystasjoner på gårdene Ris, Skisjordet og Risjordet. Fra 1760 til 1860 var det en stor ekserplass på Skisjordet, og telthuset som ble bygget for Nordre Folloeske Infanterikompani i 1770 står fortsatt. På Nordby skole står den gamle skolestua som huset den første faste skolen som åpnet i Ås i 1848.

LANDSKAPSKARAKTER

Det høytliggende og markante morenelandskapet strekker seg fra vest til øst gjennom Follo. Moreneryggen over Froen og Nordby utgjør to høydedrag med store og sammenhengende jordbruksområder og tydelige historiske spor. Landskapet preges av åpne jordbruksarealer omkranset av skog og bosettingsmønsteret med storgårder, underbruk og husmannsplasser er fortsatt lesbart.

Kulturminner knyttet til bosetning, ferdsel, jordbruk, gårdstun og plasser, religion og kultisk aktivitet vitner om stor tidsdybde og kontinuitet. Storgodset Froen er dominerende i landskapet, og har fortsatt bygningsmiljøer og noe av eiendomsstrukturen bevart. I forsøkningsområdet Bunnefjorden – Årungen er det spor etter omfattende industri drevet av Froen Bruk i Årungsvassdraget, med tilhørende godt bevarte husmannstuer. Chausseen Gamle Mossevei følger vassdraget.

NASJONAL INTERESSE

Morenelandskapet Heer-Froen-Nordby er et fruktbart veldrevet og vakkert jordbrukslandskap med stor tidsdybde og kontinuitet. Landskapet er en del av moreneryggen eller raet Ski-Ås trinnet, som er en landskapstype som er spesielt karakteristisk for follobygdene. Området er rikt på kulturminner fra flere perioder, og her finnes en bygdeborg, to middelalderkirkesteder der flere gamle veifar møtes, husmannsplasser og godt bevarte gårdstun. Froens karakter som storgods med utnyttelse av skogen, Årungsvassdraget og Bunnefjorden belyser en viktig del av Folloes næringshistorie.

SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

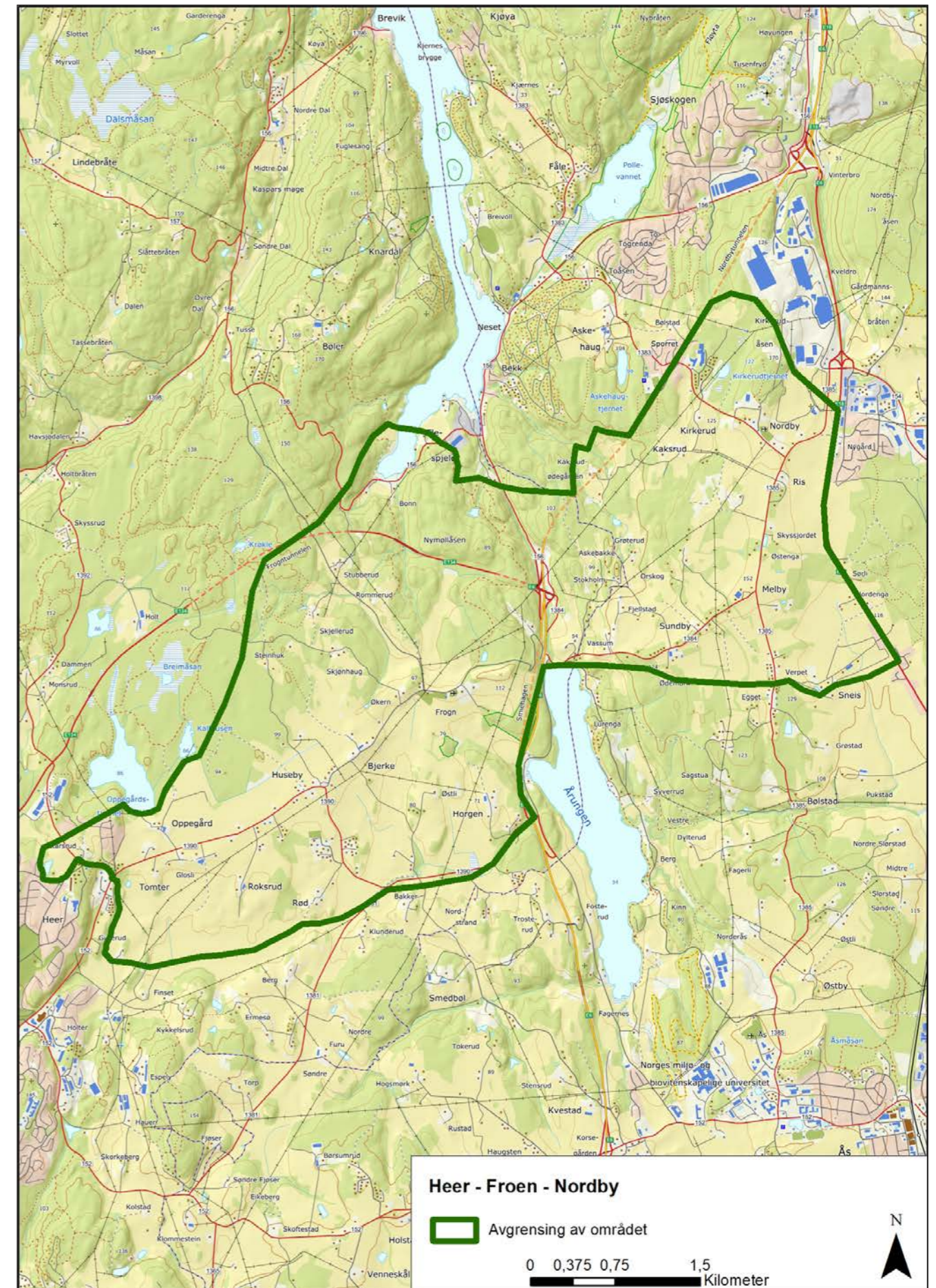
Froen gård med omkringliggende landskap er fredet etter kulturminneloven med tilhørende fredningsbestemmelser. Naturreservatene Smiehagen og Danmark innenfor Froen er vernet etter naturmangfoldloven, og her gjelder verneforskriften.

Landskapet er sårbart for ny industri – og tettstedsbebyggelse og andre arealkrevende inngrep.

Hele KULA-området bør vises i kommuneplanenes arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Middelalderkirkestedene bør beholde sin fram-tredende plass i landskapet.
- > Fortsatt drift av jordbruksarealene er avgjørende for å ivareta landskapets karakter.
- > Bebyggelsen og strukturen i gamle gårdstun og plasser bør søkes beholdt.
- > Ny bebyggelse bør forholde seg til eksisterende skala og struktur.
- > Det er viktig at elementer som underbygger det historiske landskapets karakter ivaretas, slik som automatisk fredete kulturminner fra flere tidsperioder, gamle veifar, alleer og trekker, åkerholmer og havnehager.
- > Det bør tas hensyn til Årungsvassdragets og Bunnefjordens rolle i storgodset Froens virksomhet, ved at spor etter bygninger og anlegg blir ivaretatt.
- > Formidling og tilrettelegging for tilgjengelighet er ofte gode virkemidler i arbeidet med å ta vare på kulturhistorien i landskapet, de eksisterende tiltakene knyttet til turstier, skilting og skjøtsel bør videreføres.

16. Kråkstad kirkested

Middelalderkirkested i jordbrukslandskap

Nordre Follo kommune (Ski før 2020)

Areal: 15,2 km²

Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Østlandet (Nasjonalt referansesystem for landskap – NIBIO)

BELIGGENHET

Landskapet omfatter Kråkstad kirkested som ligger på en høyde i et moreneområde som er del av Ås-Ski-trinnet gjennom Follo. Sørvest for kirkestedet går den mer markante Glennemorenen i øst-vest retning. I nord avgrenses landskapet av bekke drag og i sør inngår gårdstunene langs Glennemorenen. I øst og vest

grenser området mot skog, men noen av skogsområdene der er inkludert.

BESKRIVELSE

Landskapet består av Kråkstad kirkested med omkringliggende jordbrukslandskap og noen skogsområder. Langs stiene i skogen kan en oppleve bevarte gravhauger og gravfelt, gamle dyrkningsflater, en hulvei fra middelalderen og tufter etter gamle plasser. Det er også eldre, bevarte bygninger like ved og i skogsområdene. I tillegg til dette er det svært mange fornminner og gårdstun med gamle bygninger spredt i de store jordbruksområdene. En øst-vest-

Kråkstad kirke og prestegård ligger markant i landskapet omgitt av store åkre. Foto: Sissel Riibe, Viken fylkeskommune

gående morene går gjennom området og har hatt betydning for hvor folk har bosatt seg i landskapet. Den selvdrenerte sandjorden var godt egnet til det tidlige jordbruket.

Kråkstad tettsted ligger sentralt i dette landskapet, like øst for kirkestedet. Kråkstad har vært egen kommune og har derfor spor etter kommunesenterfunksjoner. Tettstedet vokste fram etter at Østfoldbanens Østre linje ble anlagt sørover fra Ski stasjon i 1882. Det meste av tettstedet grenser i øst mot Kråkstad-elva (Haugselva) som tilhører øvre del av Mossevasdraget og har opphav i flere bekker som møtes nord for tettstedet. På begge sider av elva er det store, sammenhengende jordbruksområder som domineres av leirjord.

Kråkstad kirke er en romansk steinkirke fra 1100-tallet. Kirkegården er også fra middelalder. Kirken står på Kråkstad, som er gården som har gitt navn til kirken, og den ble prestegård rundt 1400. Hovedbygningen på prestegården ble bygget på 1700-tallet og ombygget i 1922. Ved siden av boligen står det et militært telthus fra 1700-tallet og et stykke unna ei smie. Telthusene ble brukt til oppbevaring av soldateffekter, blant annet telt som soldatene tilvirket selv av vadmél. Ordningen med telthus ble avvirket på slutten av 1700-tallet, men telthuset ble stående og har blitt brukt både som lager til bøndernes tiende, det vil si betaling til kirken, og som kornlager. Kornbeholdningen ble i sin tid solgt og utgjorde grunnkapitalen til Kråkstad sparebank. Telthuset binder således den gamle jordbrukshistorien, militærhistorien og den moderne historien sammen.

Bygdeveien Prestegårdsalleen har bjørkeallé fra Kråkstadveien og fram til kirken, og ligger i et jordbrukslandskap i full drift. Veien slynger seg mellom kirkestedet og prestegården og gir et godt og umiddelbart inntrykk av dette historiske landskapet med en rekke enkeltstående gravhauger og gravfelt fra jernalder. Landskapet kan også oppleves via den Fredrikshaldske kongevegs vestre trasé som kan følges forbi Kråkstad middelalderkirkested og videre nordover til Ski middelalderkirke. Landskapet er også godt synlig fra E18 og østre linje av Østfoldbanen som krysser området. I dette veldrevne storgårdslandskapet er historien tydelig og tilgjengelig med svært mange kulturminner, spesielt gravhauger og bosetningsspor fra jernalderen og bevarte bygninger fra de siste århundrer. Omgivelsene rundt kirkestedet er viktig for opplevelsen av landskapsrommet og underbygger kirkens plassering i landskapet.

Kråkstad middelalderkirke. Foto: Hege Sejnæs Eilertsen, Riksantikvaren

LANDSKAPSKARAKTER

Kråkstad kirkested ligger i et moreneområde sør for Ski, der den mest markante moreneryggen er Glenmorenen sør for kirken. Området er preget av mange og godt bevarte kulturminner i et bølgende og åpent jordbrukslandskap med noen skogsområder rundt. Den flotte middelalderkirken, gravhaugene og prestegården er godt synlige og har en fremtredende plass på en høyde i landskapet, som også er rikt på andre kulturminner som gjør landskapets kulturhistorie lett lesbar.

NASJONAL INTERESSE

Kråkstad kirkested med kirke og kirkegård fra middelalder, og en godt bevart prestegård, ligger som et knutepunkt i et landskap med stor tidsdybde. Det har vært et sentralt sted gjennom svært lang tid. I området er det bevart en mengde arkeologiske kulturminner, et militært telthus fra 1700-tallet og flere tun med gamle, bevarte bygninger. Gravhaugene, kirkestedet fra middelalderen og prestegården gjør dette til et spennende og lett lesbart landskap som blant annet kan oppleves via Prestegårdsalleen og den Fredrikshaldske kongeveg.

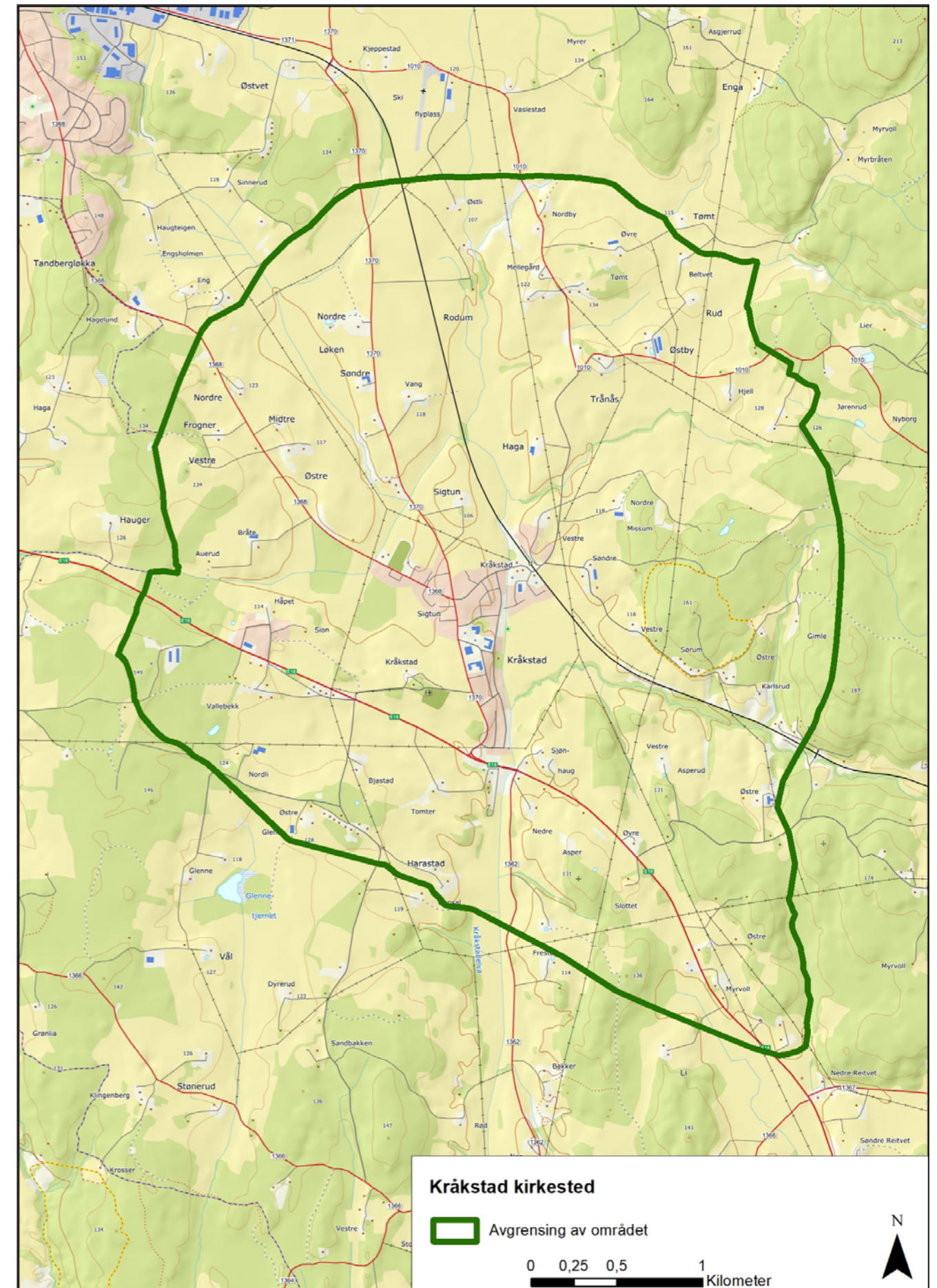
SÅRBARHET OG RÅD OM FORVALTNING

Området er sårbart for gjengroing og i skogsområdene er kulturminnene sårbare for skader ved hogst. Både i jordbruksområdene og skogsområdene er kulturminnene og landskapsopplevelsen sårbare ved endret drift eller større utbyggingsplaner.

KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Middelalderkirkestedet med Kråkstad kirke og kirkegård fra middelalder bør beholde sin fram-tredende plass i landskapet.
- > Bebyggelsen og strukturen i gamle gårdstun og plasser bør søkes beholdt. Ny bebyggelse bør forholde seg til eksisterende skala og struktur.
- > Det er viktig at elementer som underbygger det historiske landskapets karakter ivaretas, slik som gravhauger, gamle veifar, enkelttrær og alleer, med mer.
- > Fortsatt landbruksdrift på jordbruksarealene og skjøtsel for å begrense gjengroing er vesentlig for å ivareta landskapets karakter.
- > Ved hogst er det viktig at det blir tatt hensyn til kulturminnene i området. God dialog med fylkeskommunen kan bidra til å ivareta dem på best mulig måte.
- > Formidling og tilrettelegging for tilgjengelighet er ofte gode virkemidler i arbeidet med å ta vare på kulturhistorien i landskapet. Landskapet og de bevarte kulturminnene er allerede lett tilgjengelig for opplevelser, men videreutvikling av skilting, merking og informasjon på nett vil bidra til at historien i området kan formidles til flere.

Riksantikvaren

Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo

Besøksadresse / Dronningens gate 13

Tlf. / 22 94 04 00

Faks / 22 94 04 04

E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no